
This is the **published version** of the article:

Escura Fàbregas, Alejandra; Domènech, Edelmira. L'impacte de la separació o divorci parental en els infants i adolescents. 2013. 59 p.

This version is available at <https://ddd.uab.cat/record/130418>

under the terms of the license

L'IMPACTE DE LA SEPARACIÓ O DIVORCI PARENTAL EN ELS INFANTS I ADOLESCENTS

Màster en Psicopatologia Clínica Infanto-Juvenil

Tesina Màster 2013

Directora de tesina: Prof. Edelmira Domènech i Llaberia

Alejandra Escura Fàbregas

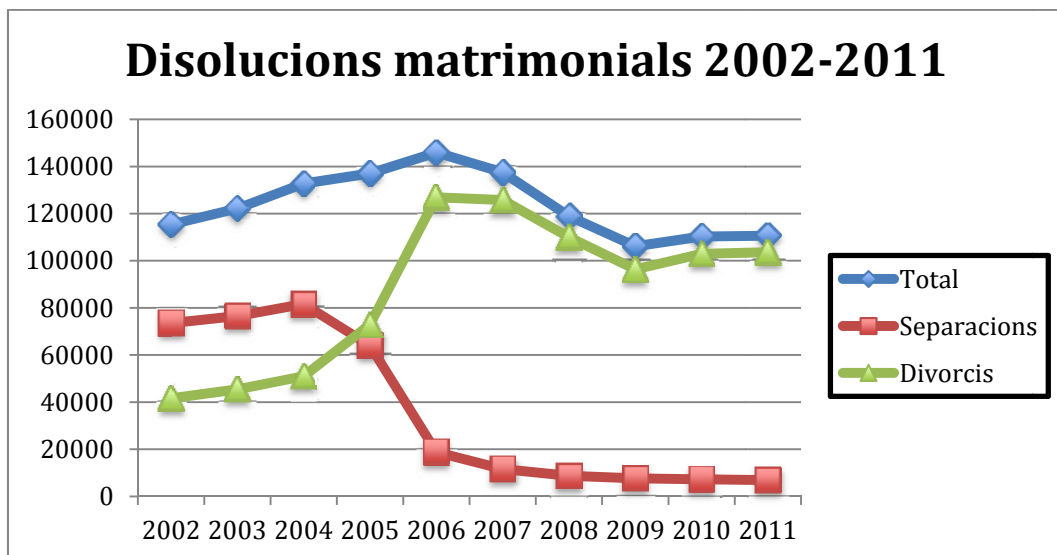

1. INTRODUCCIÓ

1.1 Situació actual de les separacions i divorcis en l'Estat Espanyol i a Catalunya.

El divorci o la separació, dos termes utilitzats per designar la fi de la vida conjugal, els quals són un fenomen sociològic i demogràfic. Tot just fa 31 anys a l'Estat Espanyol amb l'entrada en vigor de la Llei del Divorci del 1981 va quedar regulada l'opció legal de dissoldre un matrimoni, doncs fins el moment únicament existia l'autorització de viure separats, sense que això impliqués la ruptura del vincle matrimonial, impedit la possibilitat de contraure un nou matrimoni. Segons les dades aportades per l'Institut Nacional d'Estadística (2011), al llarg d'aquestes tres dècades el nombre de famílies que han passat pel procés de la separació o el divorci ha anat en augment. No obstant, al 2006 s'observa un descens de les xifres fins els darrers dos anys on aquestes s'han estabilitzat (veure gràfic 1).

Gràfic 1: Dissolucions matrimonials a l'Estat Espanyol 2002-2011

(extret del Institut Nacional d'Estadística)

L'últim estudi sobre Nul·litats, Separacions i Divorcis de l'Institut Nacional d'Estadística (INE, 2011), informa que al 2011 s'han produït 110.651 dissolucions matrimonials en el global de tot l'Estat i 19.799 a Catalunya. La majoria són divorcis, 103.604 i 18.602 en el total d'Espanya i a Catalunya respectivament. Catalunya és la Comunitat Autònoma que registra la major xifra de tot l'Estat, seguida d'Andalusia amb 18.257 i Ceuta la que obté la dada menor, 180. La modificació de la Llei d'Enjudiciament en matèria de separació i divorci del 9 de juliol del 2005, la qual permet sol·licitar el divorci directament sense haver d'obtenir en primera instància la separació per la dissolució del vincle, provoca que aquestes últimes continuïn en descens i durant el 2011 es registren un total de 6.915 separacions (un 4,6% menys que al 2010) en tot l'Estat i 1.173 a Catalunya. En relació a les nul·litats matrimonials, el tràmit menys sol·licitat, són 132 i 24 respectivament.

Dues dades favorables a destacar són que al 2011 la major part dels divorcis continuen produint-se de mutu acord, concretament un 66,8% de les ruptures en tràmit de divorci, i que 7 de cada 10 separacions també es formalitzen de mutu acord entre tots dos cònjuges (Op. Cit.)

La durada mitja dels matrimonis separats o divorciats al 2011 és de 15,7 anys, amb edats dels cònjuges entre els 40 i 49 anys. El 48,4% tenen fills menors d'edat i el 28,5% tenen un sol fill. Pel que fa al tipus de custòdia, les mares continuen sent les que majoritàriament obtenen la custòdia dels seus fills (81,7%), el 5,3% s'atorga al pare, un 0,7% s'assignen a altres familiars o institucions i un 12,3% són custòdies compartides, dada que ha augmentat en relació a les xifres del 2010 (10,5%) (Op. Cit.).

En quant a les pensions per alimentació dels descendents s'assigna en el 57,2% dels casos, dels quals el 85,9% li correspon el pagament al pare, un 5,1% a la mare i el 9% a tots dos. Aquestes dades han disminuït dos punts en els cas dels pares, han augmentat un punt en el cas de les mares i ha

augmentat un punt i mig les pensions per alimentació per part del dos cònjuges en relació a l'any 2010 (Op. Cit.)

Les dades aportades per l'INE evidencien un fet important, la família actual ha evolucionat, s'ha diversificat i la realitat actual ens mostra que les famílies de separats i divorciats són un dels models de família més comuns (Fernández i Godoy, 2002). La idea de matrimoni com una institució permanent que permet als fills créixer i passar la seva infància i adolescència en la mateixa llar, ja no és un fet segur (Dowling i Gorell, 2008).

1.2 Evolució de la visió de l'impacte de la separació o del divorci parental en els infants i adolescents.

<<Legalment, la ruptura matrimonial és un fet aïllat, però psicològicament és una cadena, en ocasions, inacabable d'aconteixements, readaptacions i relacions canviants al llarg del temps; un procés que canvia per sempre la vida de les persones involucrades en ell>> (Wallerstein 1983 a Fernández i Godoy, 2002).

Conceptualment, la dissolució matrimonial ha passat d'una visió simplista, on la separació o divorci implica un fet traumàtic amb greus conseqüències per al desenvolupament dels infants i adolescents (Kelly, 2000); a una més complexa que la considera un procés. Procés, constituït per diferents etapes familiars potencialment estressants que s'inicien abans de la separació física i que continuen temps després de la ruptura, resultant especialment negatiu l'exposició persistent a conflictes interparentals (Arch, 2010, Hetherington i Stanley-Hahgan, 1995; Emery, 1999 a Morgado i González, 2001; Morrison i Cherlin, 1995).

Amato i Keith (1991, a Amato, 1994), després de realitzar un metanàlisi de 92 estudis longitudinals, en relació a les conseqüències de la separació o divorci parental en els fills, observen

grans diferències entre els resultats obtinguts en els estudis antics i els de producció més recent, apreciament una disminució dels efectes negatius de la separació o divorci en els infants i adolescents. Els autors senyalen que l'actual recerca científica realitza estudis amb una base metodològica més sòlida; alhora hi ha un canvi d'actitud més tolerant envers aquest nou model de família, el qual promou una menor estigmatització i un major suport d'altres companys en la mateixa situació. Finalment, suggereixen que l'agilització dels tràmits per obtenir la separació o divorci de la parella fomenta que els menors no estiguin tant temps exposats a entorns familiars disfuncionals, així com a alts nivells de conflictivitat familiar, factors que poden estar incidint en les diferències trobades en els estudis analitzats (Ot. Cit.).

Defensors de la separació o divorci com a procés, descriuen un “*període de crisi*”, amb una durada aproximada d'estabilització d'uns 2 anys, pel qual passen els menors un cop materialitzada la ruptura parental. Aquest es caracteritza per un desequilibri i desorganització inicial, seguit d'un període de reorganització i intents de superació de la situació, que finalitza amb l'establiment d'un nou equilibri familiar (Chase-Lansdale i Hetherington, 1990 a Morrison i Cherlin, 1995; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Wallerstein i Kelly, 1980 a Kelly i Emery 2003).

La ruptura és un moment important on cal estar alerta en com aquesta va transcendent i com pot anar afectant als infants, doncs no tots els nens reaccionen de la mateixa manera (Cantón, Cortés i Justicia, 2002; Bengoechea, 1992); << *No és el mateix el mutu acord després d'un progressiu enfrontament de relacions, que la confrontació continua. No és el mateix la tranquil·litat que la violència. No és el mateix la ruptura que suposa una sorpresa per a una de les parts implicades que aquella decisió que és producte d'una mútua elaboració. No és el mateix la separació en mig de l'aïllament afectiu i social, que la ruptura en un context que hi ha família i amics que funcionen com element de recolzament. No és el mateix que la dona es quedi amb els fills en una situació*

econòmicament pitjor que la que tenia abans de la ruptura, que el manteniment del tipus de vida que es tenia prèviament>> (Palacios, 2000 a Fernández i Godoy, 2002).

Sota el model de crisi, Bengoechea (1992) suggereix analitzar els efectes del divorci en els infants i adolescents diferenciant entre: a) la situació prèvia a la ruptura; b) el desequilibri i la desorganització associades al moment en que es produeix la separació; i c) el període de reorganització i intents de superació. Altres autors senyalen la importància d'analitzar l'edat i etapa de desenvolupament dels menors en el moment de la ruptura, el gènere, el temperament, el nivell de conflicte interparental, la calidesa parental, el tipus de custòdia i els acords o desacords als que s'arribin en el règim de visites, més les pautes conductuals adoptades per cadascun dels progenitors factors imprescindibles per poder comprendre com la ruptura matrimonial afecta als infants i adolescents (Amato, 1994; Amato i Gilbreth, 1999; Emery i Forehand, 1994 a Kelly i Emery, 2003; Furstenberg i Kiernan, 2001; Furstenberg i Kiernan, 2001; Hetherington; Bridges i Insabella, 1998; Morrison i Cherlin, 1995).

La manifestació de problemes comuns en els fills de pares separats i divorciats produeix un interès creixent alhora d'analitzar la implicació que té aquest procés familiar en els infants i els adolescents. Bragado, Bersabé i Carrasco (1999) en el seu estudi dels factors de risc per als trastorns conductuals, d'ansietat, depressió i eliminació, constaten que el fet de tenir pares separats està relacionat amb patir trastorns conductuals. En la mateixa línia Cantón, Cortés i Justicia (2002), senyalen que durant l'any que segueix la separació parental, els menors adolescents presenten majors tasses de problemes conductuals entre els que destaquen agressions, delinqüència o consum de drogues. Aquests mateixos autors, fent menció als estudis de Conger i Chao (1996 a Cantón et al., 2002) informen que el 26% de les adolescents i el 30% dels adolescents, fills de pares divorciats, obtenen altes puntuacions en trastorns depressius, situant-se en el rang del 20% superior. No obstant, Frías, Mestre, Del Barrio i Garcia-Ros (1992), tot i apuntar la presència d'una major

simptomatologia depressiva en els fills de pares separats o divorciats, puntualitzen que els seus resultats no són estadísticament significatius, suggerint que no són produïts pel fet en sí mateix de la ruptura conjugal sinó que és la discòrdia familiar la que influeix de forma decisiva en el desenvolupament de l'estabilitat emocional del menor de forma negativa, promovent la depressió infantil. Altres autors, descriuen símptomes d'ansietat relacionats amb aquest succés traumàtic, observant de nou una relació directa entre els símptomes, el conflicte i les relacions parentals derivades de la separació o divorci (Pons-Salvador i Del Barrio, 1995; Orgiles, Espada i Méndez, 2008).

Observant l'actual pluralisme familiar i les altes tasses de separacions i divorcis, podem veure que el divorci no és un fet aïllat en la vida dels menors, ni tampoc de la societat actual. La separació o el divorci dels pares té uns efectes i unes conseqüències. Possiblement aquestes no siguin permanents, tal i com senyalen alguns autors (Chase-Lansdale i Hetherington, 1990 a Morrison i Cherlin, 1995; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Wallerstein i Kelly, 1980 a Kelly i Emery 2003), però si prou importants alhora de conèixer quines són i quin és el seu impacte per garantir el benestar dels infants i adolescents que viuen aquest procés familiar.

2. OBJECTIU

El present treball és fruit d'una recerca bibliogràfica que té com a objectiu analitzar i explicar als lectors quines són les respostes dels infants i adolescents, fills de pares separats i divorciats, així com analitzar l'impacte i els possibles efectes produïts pel divorci i la separació parental.

Per assolir aquests dos objectius es plantegen els següents objectius secundaris:

- Analitzar el context actual en el que es troba la societat espanyola i catalana en matèria de separacions i divorcis.
- Analitzar l'evolució de la visió dels efectes del divorci i separació parental en els fills.
- Conèixer les variables moduladores de l'impacte emocional i els possibles trastorns secundaris a la separació o divorci.
- Agrupar i analitzar els factors de risc i protecció que se'n deriven de la ruptura parental.

3. VARIABLES MODULADORES DE L'IMPACTE EMOCIONAL DE LA SEPARACIÓ I EL DIVORCI EN ELS INFANTS I ELS ADOLESCENTS.

El concepte *família* ha canviat, existint una clara diferència entre llar i família. Brullet (2011) senyala la necessitat en diferenciar aquests dos conceptes i veure la família com una *xarxa de relacions* que actuen més enllà de la simple cohabitació. Segons l'autor, l'única perspectiva possible per comprendre les noves “geografies familiars”.

La ruptura conjugal entesa com l'anul·lació, ruptura o dissolució del vincle entre la parella (Op. Cit.), no implica la ruptura familiar, sinó la fragmentació del nucli familiar associat a la ruptura de la relació dels pares com a parella (Bahamón, Duque, Giraldo i Zapata, 2010). No obstant, la ruptura conjugal genera canvis tant en la estructura com en el funcionament familiar que poden afectar significativament als fills de la parella (Orgiles i Samper, 2011). Canvis que depenen de factors com l'edat, l'etapa de desenvolupament, el temperament, les diferències sexuals, els canvis econòmics o de relacions interpersonals (Allison i Furstenberg, 1989; Bengoechea, 1992).

3.1. El temperament i les reaccions habituals en els infants i adolescents davant la separació o divorci dels pares.

El període inicial després de la separació o divorci és molt estressant per la gran majoria dels infants i adolescents, on experimenten diferents reaccions, expressions emocionals i/o conductuals que depenen de la vulnerabilitat temperamental de cada menor (Bengoechea, 1992; Fernández i Godoy, 2002; Lengua, Sandler, West, Wolchik i Curran, 1999; Kelly i Emery, 2003). Cantón i col. (2002) suggereixen que infants amb un temperament difícil o amb problemes de conducta presenten una capacitat d'ajustament menor a la nova situació familiar. Aquesta emotivitat negativa davant les complicacions de la ruptura conjugal, alhora predispesa als infants i adolescents a percebre aquestes

situacions més amenaçants i promou la utilització d'estratègies d'afrontament evitatives (Lengua et al., 1999).

Bengoechea (1992), en el seu estudi sobre els possibles efectes del divorci en els fills, durant el període de tramitació de la separació o divorci, observa que els infants i adolescents es mostren més submisos, impressionables, dependents i amb majors sentiments de culpabilitat i inseguretat que en un temps posterior; senyalant la importància d'aquest primer període caracteritzat per una important convulsió psíquica.

Fernández i Godoy (2002) enumeren un conjunt d'emocions i sentiments presents davant l'impacte de la ruptura, els quals tenen una repercussió en el benestar dels infants i adolescents. Algunes de les emocions i sentiments són: tristesa, culpa, por, ira, odi, etc. A continuació, es descriuen les aportacions dels investigadors en relació a les reaccions inicials generades pels infants i adolescents davant el primer impacte de la separació o divorci dels seus progenitors:

- **Tristesa:**

“La tristesa és la reacció emocional principal dels nens i nenes davant la separació dels pares i la consegüent divisió de la família”(Fernández i Godoy, 2002).

Tota separació o divorci suposa la partida d'un dels progenitors, generalment el pare, creant un sentiment d'enyorança de la família tal i com ells la coneixien fins ara. Alguns autors fan la comparativa amb emocions i sentiments similars a la pèrdua d'un ésser estimat (Beongoechea, 1992; Fernández i Godoy, 2002). La intensitat del sentiment de pèrdua, depèn del contacte que s'estableix amb el progenitor no resident. Hi ha menors que mantenen forts vincles amb els seus progenitors i en ocasions, els primers mesos fins que s'estableixen els acords de la custòdia, el contacte amb el pare o mare no resident és molt reduït o inclús nul; conjuntura responsable d'un

fort sentiment de tristesa (Wallerstein i Kelly, 1980 a Kelly i Emery, 2003). La pèrdua de contacte, en ocasions no es redueix al pare o la mare no resident, sinó que es poden sumar avis, tiets, cosins, amics, companys d'escola, etc. La tristesa, segons Fernández i Godoy (2002) es veurà modulada pel nombre de pèrdues que visquin els infants i adolescents.

La manifestació de la tristesa no segueix un patró comú en tots els menors, depèn de factors moduladors com el període evolutiu, el gènere, la regularitat en els contactes o el nombre de canvis. No obstant, s'han detectat signes comuns com la tendència a mostrar-se més callats i reservats, un desig menor per les activitats quotidianes, tendència a l'aïllament, manifestació de conductes agressives i oposicionistes o nivells significatius d'hiperactivitat (Fariña, Arce, Seijo i Novo, 2003; Fernández i Godoy, 2002; Valdés, Martínez, Alonso i Ochoa, 2010) .

- **Enuig:**

La separació no està sota el control dels fills i això els fa sentir impotència a més d'altres emocions desagradables com ràbia o enuig. És habitual veure reaccions de desobediència cap els pares, mestres, cuidadors secundaris, inclús protagonitzar baralles amb altres companys d'escola. No obstant, hi ha menors que no exterioritzen l'enuig i per contra el reprimeixen mostrant reaccions més depressives (Fernández i Godoy, 2002).

L'enuig condueix a alguns menors a realitzar atribucions errònies sobre la separació parental. És freqüent observar infants i adolescents culpabilitzant a un dels progenitors de la ruptura parental (Gardner, 1976 a Ramírez, Botella i Carrobbles, 1999). Ramírez i col. (1999), en el seu estudi sobre creences infantils en la separació parental, van observar que el progenitor no custodi és al pare o mare a qui se li atribueix la culpa de la ruptura, especialment en aquelles separacions o divorcis contenciosos. No obstant, senyalen que la regularitat de les visites amb el pare no custodi pot minorar aquestes atribucions culpabilitzadores.

- **Por:**

La separació o divorci parental genera en els menors un fort sentiment de por. La por més intensa que experimenten aquests infants és la generada per la sortida de la llar d'un dels progenitors, la qual es materialitza en por a ser abandonat. Són els nens preescolars els qui acostumen a sentir amb major intensitat aquesta emoció, doncs es troben en una etapa evolutiva on no tenen la capacitat cognitiva per comprendre la realitat de la situació i les figures tant materna com paterna tenen una funció de protecció, i l'absència d'una d'aquestes figures genera en els infants una intensa por a no ser estimats i abandonats pel progenitor amb qui conviuen. Abans tenien dos pares, que s'estimaven, ara en tenen un de sol que podria deixar d'estimar-los (Allison i Furstenberg, 1989; Dowling i Gorell, 2008; Fariña et al., 2003; Fernández i Godoy, 2002; Hetherington, et al., 1998; Wallerstein i Kelly, 1980 a Amato, 1994).

Orgiles i col. (2008), en el seu estudi sobre ansietat per separació en fill de pares separats o divorciats, constaten una major prevalença del trastorn d'ansietat per separació en menors de pares separats que en menors de famílies intactes. Angoixa, que aquests autors observen en els menors del seu estudi, davant la separació de la figura d'aferrament o davant l'anticipació d'aquesta separació. Els símptomes que l'acompanyen són queixes somàtiques, preocupació persistent, negativa a estar sol, rebuig cap a altres persones que tinguin un vincle amb aquesta figura d'aferrament o negativa a dormir sols.

- **Culpa:**

Els nens quan són petits es senten el centre de l'univers, és a dir, es senten la causa o la fi de tot el que els envolta. En situacions de separació o divorci, els infants més petits són més susceptibles a autoinculpar-se de la ruptura dels seus progenitors, veuen en la seva conducta la causa de les disputes parentals, amplificant la creença errònia de que una millor conducta, unes

qualificacions escolars millors o una major expressió d'amor i afecte envers els pares, podria evitar la desintegració familiar. Aquesta creença errònia de responsabilitat i culpabilitat, alhora, genera en els menors esperances envers a la reconciliació, ja que veuen en la millora de la seva conducta la clau per unir de nou als seus progenitors (De la Torre, 2005; Fernández i Godoy, 2002; Frías, et al., 1992; Hetherington i Stanley-Hgan, 1999).

- **Soledat:**

Fernández i Godoy (2002) descriuen la presència d'un sentiment de buit en els infants, produït per la sortida de la llar d'un dels progenitors. La separació ve acompanyada de molts canvis en la dinàmica familiar, els quals poden contribuir en el sentiment de soledat. Degut al reajustament econòmic pel que passen els progenitors després de la separació, molts es veuen forçats a ampliar la jornada laboral o a buscar una feina per poder fer front a les noves despeses familiars. Aquesta ampliació d'hores laborals sumat a la disminució de temps compartit amb el progenitor no custodi repercuteix negativament en els infants desenvolupant un intens sentiment de soledat.

Els menors, durant el primer impacte de la ruptura, expressen el seu malestar per la separació o divorci parental de formes diverses. Malestar emocional que va desapareixent amb la progressiva adaptació a la nova situació familiar. Dowling i Gorell (2008) emfatitzen el paper modulador que exerceixen els progenitors per ajudar als seus fills a adaptar-se a la separació o divorci, senyalant la importància en que aquests facilitin l'expressió de sentiments, expliquin amb claredat als seus fills que ells no són els culpables de la separació, donin una explicació de la ruptura amb un llenguatge adaptat al nivell evolutiu dels menors, facilitin els contactes amb el progenitor no custodi i expressin l'afecte que tenen envers a ells, doncs nens i adolescents que es

senten estimats i cuidats pels seus progenitors reforça la seva seguretat emocional, ajudant-los a lidiar amb l'estrès de la ruptura parental (Amato i Gilbreth, 1999).

3.2. El desenvolupament evolutiu en el moment de la separació o divorci.

El desenvolupament evolutiu és una de les característiques més estudiades al voltant dels efectes i l'adaptació dels infants al divorci (Allison i Furstenberg, 1989; Amato, 1994; Bengoechea, 1992; Cantón et al., 2002; Hetherington, et al., 1998; Pons-Salvador i Barrio, 1995). Cal puntualitzar que moltes de les investigacions no diferencien l'edat en el moment de la separació o divorci de l'edat en el moment de l'avaluació. En molts treballs d'investigació ja han transcorregut entre 1 i 5 anys de la separació en el moment de recollir les dades. Aquest fet, i tenint en compte l'existència d'un període de crisi aproximat de 2 anys, cobra una gran importància el poder controlar aquesta variable temporal alhora de valorar els efectes del divorci en els infants i adolescents.

Cada nivell d'edat reacciona de diferent forma davant els esdeveniments vitals que experimenta. Cal esperar per tant, que amb la separació o divorci dels pares la reacció del menor dependrà del nivell evolutiu en el que es trobi. Autors com Allison i Furstenberg (1989), en el seu estudi sobre els efectes de la dissolució marital en els nens, observen efectes més greus entre els nens més petits, especialment en aquells on els pares es separen o divorcien quan el nen està en l'edat preescolar. En contraposició a aquest estudi, altres autors senyalen la primeres fases de l'adolescència, com l'etapa evolutiva on s'agrupen majors dificultats adaptatives, doncs a les dificultats de la separació o divorci parental cal sumar-ne les pròpies d'aquesta etapa de desenvolupament (Amato i Keith, 1991 i Hetherington 1993, tots dos a Hetherington, et al., 1998).

A continuació, es detallen les aportacions de diferents autors en relació a les característiques de l'impacte de la ruptura parental en cadascuna de les etapes de desenvolupament:

- **Escola bressol i preescolar:**

Els defensors d'una major afectació en els nens més petits degut a la dissolució parental, senyalen una menor capacitat de comprensió dels successos familiars en aquests infants. La confusió i la partida d'una de les figures d'aferrament, porta als nens de menor edat a sentir un intens temor a ser abandonats. Alhora, és una etapa on es generen creences errònies al voltant de la separació o divorci parental. Errors cognitius com la tendència a autoinculpar-se o a culpar al progenitor no custodi de la ruptura. (Allison i Furstenberg, 1989; Dowling i Gorell, 2008; Fariña et al., 2003; Fernández i Godoy, 2002; Hetherington, et al., 1998; Wallerstein i Kelly, 1980 a Amato, 1994).

Vallejo, Sánchez-Barranco i Sánchez-Barranco (2004) i Fernández i Godoy (2002), descriuen als nens d'aquesta etapa amb pocs recursos d'afrontament, doncs encara es troben en un baix nivell maduratiu i per tant presenten una menor disposició davant esdeveniments estressants. Aquest fet pot provocar l'aparició de conductes regressives, permetent al menor retornar a un moment vital on es sentia més segur i tranquil. Les regressions més habituals són: xuclar-se el dit, parla infantilitzada, no control d'esfínters, rebequeries i plor desconsolat, necessitat constant de conductes d'aproximació amb la figura parental, restabliment de relació amb objectes d'aferrament d'etapes anteriors, etc.

En alguns menors també es poden presentar problemes en els hàbits alimentaris, major desig d'ingesta o per lo contrari inapetència, no voler menjar sol, negar-se a menjar productes sòlids, en alguns casos rebuig de molts tipus d'aliments o conductes selectives. En casos més greus poden aparèixer alts nivells d'ansietat que es manifesta amb vòmits repetitius i rebuig a empassar aliments. És freqüent, que als problemes alimentaris es sumin problemes en el ritme del son, tant de conciliació com la presència de despertars freqüents durant la nit, motivats per

malsons recurrents, aparició de conductes rituals (relacionades al moment d'anar a dormir) o mostrar negatives a dormir sols (Op. Cit.).

- **Etapa escolar 1 (6-8 anys):**

Els nens de 6 a 8 anys d'edat, davant la separació dels pares presenten més ansietat, excitabilitat, agressivitat, desatenció per les normes, etc. (Bengoechea, 1992). No és estrany que donada la presència d'una major excitabilitat i agressivitat els menors d'aquestes edats presentin rebequeries o problemes amb els companys. Dos possibles explicacions a aquest comportament disruptiu són per una banda, la necessitat de posar a prova als seus amics i veure si la seva conducta fa que aquests s'allunyin o es mantinguin al seu costat i per l'altre, la reproducció d'algunes de les conductes viscudes a la llar familiar (Dowling i Gorell, 2008).

Altres conductes que fan visible el patiment d'aquests nens són els malsons, les dificultats per anar a dormir o el rebuig d'anar a l'escola. Conductes que evidencien el temor a ser abandonats per un dels pares, evitant o rebutjant qualsevol activitat que els faci perdre de vista o els allunyi del costat dels seus progenitors (Op. Cit.).

- **Etapa escolar 2 (9-12 anys):**

Els nens de segon i tercer cicle de primària tenen una major maduresa cognitiva, motiu pel qual necessiten donar un significat a la separació o divorci parental. Tot i aquesta major capacitat cognitiva, és comú que experimentin sentiments de tristesa i depressió. Encara poden percebre la dissolució marital com un rebuig personal per part dels progenitors, no obstant al disminuir l'egocentrisme, característic d'etapes anteriors, molts infants adquireixen la capacitat de no autoinculpar-se, mantenint però, la responsabilitat focalitzada en un dels pares, majoritàriament el progenitor no custodi (Amato, 1994; Ramírez et al., 1999).

- **Adolescència (12-19 anys):**

L'adolescència per sí mateixa ja implica profunds canvis personals i relacionals, això condueix a diferents postures per part dels autors en quant a les conseqüències del divorci en els fills adolescents. Alguns investigadors, com Wallerstein (1983 a Fernandez & Godoy, 2002) defensen la idea de que tot i sentir-se afligits per la separació dels pares, els adolescents afronten millor aquesta situació que en etapes anteriors, doncs tenen un major desenvolupament cognitiu i emocional, a més de tenir el recolzament del grup d'iguals i d'altres adults d'ambients extra-familiars que poden exercir d'amortidors dels efectes del divorci. Per altre banda, altres autors (Amato, 1994 i Cantón et al., 2002) sostenen que en aquestes edats poden patir més trastorns depressius, comportament antisocial, ansietat envers el futur, enuig cap els pares, baix rendiment acadèmic o fracàs escolar.

En un estudi realitzat per Bengoechea (1992), on analitza els possibles efectes del divorci en els fills, descriu als menors amb pares separats de 11 i 14 anys més reservats, emocionalment més inestables, excitable, incauts, amb major agressivitat, desatents davant les normes, més cohibits i perspicaços que els fills de pares no separats.

Simos i cols. (1996, a Dowling i Gorell, 2008), suggereixen que els adolescents fills de pares separats tenen una major tendència a presentar conductes delictives i mantenir pràctiques sexuals de forma prematura, arribant en alguns casos a produir-se embarassos no desitjats en les adolescents.

En la següent taula es mostra el recull de les respostes emocionals de cadascuna de les etapes i les aportacions que han fet al respecte diferents autors:

Taula 1: Característiques de les respostes emocionals dels nens/es i adolescents davant el divorci de les figures parentals.

Etapa de Desenvolupament	Situació Cognitiva	Respostes Emocionals (0-2 anys després del divorci)
Llar d'infants i preescolar (3-5 anys d'edat)	<ul style="list-style-type: none"> - Entenen el divorci com separació física. - Perceben el divorci com temporal. - Confusió en intercanvis afectius, confonen positiu i negatiu de cada figura parental. - Entenen divorci en termes diàdics pensant que la seva conducta pot ser la causa del divorci. 	<ul style="list-style-type: none"> - Pors. - Regressions. - Fantasmes amenaçants. - Atordiment, perplexitat. - Suplència afectiva. - Fantasies negatives. - Joc alterat/inhibit. - Increment conductes agressives. - Inhibició, agressivitat. - Culpabilitat. - Majors necessitats emocionals
Etapa escolar (6-8 anys d'edat)	<ul style="list-style-type: none"> - Compren la finalitat del divorci. - Aprecia aspectes físics i psíquics dels conflictes parentals. - Percep dificultat per captar intercanvis afectius ambivalents cap els altres. - Pot interpretar el divorci, però pot pensar que la seva conducta té impacte en decisions parentals. 	<ul style="list-style-type: none"> - Apesarat/da. - Temor de desorganització. - Enyorança per la figura parental absent. - Intercanvis afectius per privació. - Inhibició o agressió cap a la figura paterna. - Angoixa a la llar materna (custodia). - Fantasia de responsabilitat i reconciliació. - Conflicte de lleialtats.
Etapa escolar (9-12 anys d'edat)	<ul style="list-style-type: none"> - Comprenen psicològicament els motius per al divorci. - Aprecien la perspectiva de cada figura parental cap el divorci. - No s'autoculpabilitzen. - Pensen que amb el divorci poden beneficiar-se pel final dels conflictes. 	<ul style="list-style-type: none"> - Inicialment ben definits. - Intenten dominar-se per joc i activitat. - Ansietat. - Alteracions d'identitat. - Somatitzacions. - Tendeixen a alinear-se amb una de les figures parentals.
Adolescència precoç (12-14 anys d'edat)	<ul style="list-style-type: none"> - Aprecien la complexitat de la comunicació i poden reconèixer les contradiccions entre llenguatge verbal i gestual. - Entenen estabilitat de les característiques de personalitat. - Expressen el que creuen sobre <intenció parental> i accepten que les respostes negatives no son degudes a males intencions. 	<ul style="list-style-type: none"> - Canvi en les relacions pares fills/es. - Preocupats pel sexe i el matrimoni. - Tristos i decaiguts. - Angoixa i ansietat. - Percepcions canviants. - Conflictes de lleialtat. - Retirada estratègica. - Hipermaduresa moral de tipus adultomòrfic. - Canvis en participació familiar.
Adolescència tardana	<ul style="list-style-type: none"> - Expliquen el divorci com incompatibilitat parental i perceben la possible maduresa de la decisió. - Separa conflictes parentals de característiques personals. 	<ul style="list-style-type: none"> - Canvis en participació familiar.

(extret de Fernández i Godoy, 2002)

Wallerstein i Kelly (1980 a Amato, 1994) suggereixen que els menors de totes les etapes evolutives es veuen en major o menor mesura afectats pel divorci, però la naturalesa i les seves reaccions depenen de l'edat i l'estat evolutiu en el que es produeixi la ruptura dels seus progenitors.

3.3. Diferències de gènere en les reaccions emocionals davant la separació i el divorci.

El gènere és una variable que els autors tenen present en els seus estudis sobre els efectes del divorci en els infants i els adolescents. Concretament Cantón i col. (2002) expliquen que en el període d'adaptació dels dos primers anys posteriors a la separació, les nenes tenen una adaptació més ràpida a la nova situació familiar en contraposició als nens que semblen mostrar més problemes conductuals. No obstant, els mateixos autors també suggereixen que aquestes diferències possiblement no siguin del tot exactes, doncs és possible que les problemàtiques de les menors siguin menys visibles i es manifestin per mitjà d'ansietat, depressió i baixa autoestima.

Morrison i Cherlin (1995) i Simons, Lin, Gordon, Conger i Lorenz (1999) en el seus respectius estudis, senyalen l'existència de diferències de gènere associades a majors problemes de conducta per part dels nens. Aquests autors argumenten que el major risc per part dels nens a patir problemes externalitzants és degut a la marxa del pare no custodi, resultats negatius que no s'observen en les nenes. En les relacions entre pares i fills del mateix gènere, el pare actua com a model masculí i amb l'absència d'aquest hi ha una menor participació parental, indicador que reforça els resultats de les investigacions que senyalen majors problemes conductuals en els nens. Per altre banda, altres autors suggereixen que els nens pateixen més problemes adaptatius, ja que estan més exposats al conflicte parental per la falsa creença de que són més resistent emocionalment. (Amato, 1994 i Hetherington et al., 1998).

En relació a les nenes es descriu la presència d'un risc major de problemes internalitzants, com la major tendència a deprimir-se, simptomatologia associada a la probabilitat de que la mare presenti un trastorn depressiu (Op. Cit.)

Amb tot el que apunten els experts és important resoldre el divorci o separació promovent un major contacte entre pares i fills del mateix gènere, sempre que aquest es valori com a beneficis per al menor. També, és necessari estar atents a les respostes de les nenes, doncs semblen estar més encobertes que les dels nens, però que al igual que a ells, els generen un patiment i malestar emocional.

3.4 Canvis en els processos familiars, escolars i d'interacció social.

És freqüent observar en els processos de separació o divorci parental una sèrie de canvis significatius que afecten a tot el nucli familiar, els quals poden arribar a comprometre l'adaptació dels infants i adolescents a la nova situació post-ruptura. Els canvis als que refereixen els investigadors es produeixen en la convivència, els menors passen de compartir el dia a dia amb tots dos progenitors a un règim altern amb un o altre, i en un probable descens en les condicions econòmiques familiars, que poden venir acompanyades d'un canvi de residència, escola o barri. També senyalen la importància de sumar a aquests canvis estructurals, les possibles alteracions emocionals que poden afectar tant a un com a tots dos progenitors, veient compromesa les seves pràctiques de cria (Cantón et al., 2002; Hetherington et al., 1998; Kelly, 2000; Morgado i González, 2001; Morrison i Cherlin, 1995).

- Pràctiques de cria post divorci:

La ruptura matrimonial afecta negativament als menors i adolescents a mesura que l'estabilitat emocional dels seus progenitors es veu alterada. Els pares estan preocupats per les tensions i responsabilitats que han de fer front com a progenitors, ara separats o divorciats, però

ahora experimenten un lògic malestar i desajust emocional associat a la ruptura de la parella (Kelly i Emery, 2003; Vallejo et al., 2004). Els investigadors reporten com en el període immediat a la separació o divorci acostuma a produir-se un deteriorament de les pràctiques de criança dels progenitors, caracteritzat per una major irritabilitat, baix control sobre la conducta dels fills, inestabilitat i baixa consistència en l'administració de pautes i menor afecte envers els fills (Amato, 1993; Cantón et al., 2002; Bengoechea, 1992; Hetherington et al., 1998; Vallejo et al., 2004).

Diferents estudis han demostrat com pares i mares amb simptomatologia depressiva fa que augmentin les probabilitats de problemes de conducta en els fills, per contra quan els progenitors es mostren més afectuosos, exerceixen una supervisió adequada, un control moderat, imparteixen una disciplina consistent, realitzen un seguiment de les activitats dels fills i faciliten explicacions sobre les normes de conducta, els menors i adolescents presenten menys problemes adaptatius a la situació parental (Simons et al., 1999; Simons, Lorenz, Conger i Wu, 1992, 1994; Hetherington et al., 1998; Kelly i Emery, 2003).

- **Dificultats econòmiques:**

La interrupció del matrimoni implica un trencament de l'economia familiar, els ingressos es diversifiquen i disminueixen les possibilitats financeres de cadascun dels progenitors, doncs quan es materialitza la ruptura física tant el pare com la mare, custodi o no custodi, es veuen obligats a assumir responsabilitats econòmiques addicionals (Fustenberg i Kiernan, 2001).

Amb l'establiment de la custòdia es defineixen els termes de la manutenció dels fills. Les dades aportades per l'Institut Nacional d'Estadística (2011) informen que la majoria (81,7%) de les custòdies en el nostre país s'atorguen a la mare. La disminució dels ingressos de les mares amb custòdia sumat al compliment dels acords de la manutenció dels fills és una font d'estrès, que condueix a moltes mares a augmentar el volum d'hores laborals per poder fer front a les

càrregues familiars, havent de dedicar un menor temps de supervisió i dedicació als seus fills (Canton, et al. 2002; Kelly i Emery, 2003; McLanahan i Booth, 1989 a Hetherington et al., 1998).

L'augment de les responsabilitats familiars i la disminució dels recursos econòmics fa que menors adolescents es vegin obligats a deixar els estudis i busquin una feina amb l'objectiu de contribuir en l'economia familiar (Amato, 1993). Cantón i col (2003) descriuen el paper que molts fills de pares separats i divorciats desenvolupen en la cura dels seus germans menors, fent que la relació entre ells sigui més estreta que els germans d'edats pròximes on hi ha més hostilitat i coerció. Les responsabilitats poden ser beneficioses doncs ajuden a desenvolupar un sentiment de compromís moral, però si es prolonguen en el temps poden ser molt perjudicials, ja que els adolescents, encara nens, deixen de gaudir dels privilegis que té la infància i l'adolescència (Vallejo et al., 2004).

Les noves circumstàncies econòmiques deriven en els menors i adolescents en problemes de conducta i baix assoliment acadèmic; els investigadors suggereixen que els problemes escolars són produïts per l'accés menor de les mares a proveir als seus fills de llibres, joguines educatives, ordinadors personals i d'altres recursos, reduint els suports educatius que afavoreixen un resultat acadèmic positiu (Amato, 1994; McLanhan, 1999 a Canton, et al. 2002; Morrison i Cherlin, 1995).

El sol fet de la separació o divorci porta als menors a tenir dos residències, la del pare i la de la mare. Majoritàriament, es manté l'habitatge on convivia la família abans de la ruptura, però quan hi ha un desajust econòmic, els progenitors es veuen obligats a realitzar un canvi de domicili i així reduir el cost de l'habitatge. És freqüent, que el trasllat s'efectuï a un nou barri on el preu de l'habitatge sigui menor, promovent indirectament un canvi de comunitat, xarxa veïnal

i entorn social, circumstàncies que dificulten l'adaptació a la separació o divorci parental dels menors i adolescents (McLanhan, 1999 a Canton, et al. 2002; Kelly i Emery, 2003).

- **Competència escolar:**

En les llars on els pares exerceixen un menor control i supervisió de les tasques escolars dels fills, degut a les dificultats econòmiques i a la inestabilitat emocional pròpies de la ruptura de la parella, els infants i adolescents tenen una menor assistència a l'escola, dediquen un nombre d'hores majors a veure el televisor, realitzen menys tasques escolars i presenten majors taxes de fracàs escolar (McLanahan, 1999 a Kelly, 2000; McLanahan i Sandefur, 1994 a Fariña et al., 2003).

En els treballs de Bengoechea (1992), on estudia els efectes del divorci en els menors i adolescents comparant dos mostres, una corresponent als fills de pares separats o divorciats i l'altre a menors de famílies intactes, observa que els nens, fills de pares separats entre els 8 i 14 anys mostren una major inadaptabilitat escolar que els fills de famílies intactes. Concretament, els més petits de 3er, 4rt i 5è d'E.G.B. mostren aversió cap a l'escola i els alumnes de cursos posteriors presenten hipolaboriositat i comportaments disruptius a l'aula.

Orgiles, Espada, Méndez i García (2008), observen resultats similars als de Bengoechea (1992); on menors que viuen la ruptura matrimonial entre els 8 i 12 anys presenten puntuacions lleugerament superiors en pors escolars que els fills de famílies intactes, pors que aquests autors defineixen com "*el temor envers a alguna situació relacionada amb el context escolar que porta als infants i adolescents a evitar la seva assistència a classe*" i que tenen una manifestació de símptomes fisiològics tals com mal de cap o d'estomac.

En els resultats de l'estudi d'Orgiles i col. (2008) tot i que es detecta que els factors fracàs i càstig escolar són els factors on els fills de pares separats i divorciats obtenen les puntuacions

més altes i que en les puntuacions globals de pors escolars, comparativament al grup de menors amb famílies intactes, aquestes són superiors, en els dos factors fracàs i càstig escolar els fills de famílies intactes, obtenen puntuacions 0,42 cops superiors. En relació a l'edat i el gènere, els nens i nenes de 8 anys presenten diferències significatives en 3 factors: per al fracàs i càstig escolar i per al malestar físic, els quals són major en fills sense ruptura parental, però en els infants de 12 anys la puntuació total és significativament superior en els que viuen la ruptura parental. Pel que fa al gènere observen que les nenes, filles de pares amb ruptura matrimonial, en els factors de fracàs i càstig escolar obtenen puntuacions més altes que les nenes de no ruptura, diferències que no s'observen en els nens.

Aquests autors (Op. Cit.) suggereixen que obtenir males notes, repetir curs, suspendre, ser cridats davant el director o ser castigats, són factors que expliquen el fracàs i el càstig escolar, els quals s'observen en menors que possiblement tenen una menor supervisió i nivell d'exigència que la exercida per les famílies monoparentals. Doncs després del divorci, s'alteren les normes i pautes de conducta, fent més irregular la congruència educativa, especialment en aquells casos en els que hi ha conflicte parental.

La bibliografia de diferents països senyala que un dels riscos que tenen els fills de pares separats o divorciats és el fracàs escolar. A Mèxic, Valdés i col. (2010) en els seus estudis també senyalen l'existència de característiques conductuals i emocionals, possible risc d'hiperactivitat, distractibilitat i incompliment de les responsabilitats escolars en els estudiants amb pares separats o divorciats.

No obstant, és interessant tenir en compte els estudis de Fariña i col. (2003) i Morgado i González, 2001, on els seus resultats no constaten diferències significatives entre alumnes amb pares separats i alumnes procedents de famílies intactes en quant a fracàs escolar, mantenint la

teoria de que en alguns casos l'escola pot actuar com amortidor, és a dir, com un mecanisme de fugida, fent que els nens que viuen la separació o divorci parental es sentin més còmodes i lliures que a la seva llar, focus actual del problema.

- **Recolzament Social:**

En aquells casos on es produeix un trasllat de residència o escola es pot alterar o inclús fracturar el suport de les xarxes socials, fent més vulnerables als infants i adolescents amb pares separats o divorciats. De tots els nivells d'edat, els adolescents són els més vulnerables, doncs és una etapa evolutiva on el grup d'iguals exerceix una gran influència. En ocasions, el nou grup pot exercir una influència negativa si les relacions es donen en un context de pressió grupal i de poca resistència per part de l'adolescent per posar límits. Els resultats de diferents investigacions descriuen situacions on es donen relacions conflictives amb la mare i on la relació amb el pare és inexistent, els nois adolescents mostren una major vulnerabilitat a la pressió de grup, iniciant-se prematurament en el consum d'alcohol, de drogues, aparició de conductes delictives, baixos nivells d'habilitats prosocials i el manteniment prematur de relacions sexuals, observant un nombre major de casos de mares adolescents (Cantón et al., 2002; Kelly, 2000; Simos i Chao, 1996 a Fariña et al., 2003).

4. PROCESSOS FAMILIARS I CONFLICTES ASSOCIATS A LA SEPARACIÓ O DIVORCI PARENTAL.

La decisió de separar-se o divorciar-se esdevé per sí mateix un pas difícil que es complica quan hi ha fills fruit de la unió de la parella. No obstant, quan existeix una llar marcada pel conflicte i la discòrdia marital no és òptim mantenir la unió, doncs aquest provoca un impacte negatiu sobre el benestar psicològic dels infants i adolescents sotmesos al conflicte (De la Torre, 2005; Emery, 1982 a Amato, 1993; De la Torre, 2005; Segura, Gil i Sepúlveda, 2006).

El procés que ha de passar tota parella, on hi ha la presència de menors, quan decideix posar fi a la seva unió, és establir en primer lloc els acords de la custòdia, els quals determinen amb qui viu cada infant o adolescent i com és el sistema de visites que possibilita el contacte amb el progenitor que no obté la custòdia, tràmits que en ocasions esdevenen conflictius i que poden prolongar-se en el temps de forma que comprometen el benestar emocional i psicològic dels infants i adolescents (Arch, 2010; De la Torre, 2005; Kelly, 2000; Orgiles i Samper, 2011; Segura et al., 2006)

4.1 L'establiment de la custòdia i el règim de visites.

El terme *custòdia* s'utilitza per descriure la relació i les obligacions que s'estableixen entre els pares i els seus fills en el moment en que la parella decideix no compartir més la seva vida en comú (Fernández y Godoy, 2002).

Determinar quin tipus de custòdia serà més beneficiós per als menors és un punt que al llarg de la història de les separacions i divorcis s'ha anat estudiant, doncs han anat sorgint diferents models de custòdia. Als inicis de la llei del divorci s'atorgava exclusivament a la mare, però amb la incorporació de la dona al món laboral i la major responsabilitat en la cura dels fills, ha fet que molts pares i mares sol·licitin la custòdia conjunta, fet que ha promogut que els especialistes en el

tema hagin anat valorant quina és la situació més favorable per al benestar dels menors (Amato, 1994; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Wallerstein i Kelly, 1980 a Vallejo et al., 2004;

Un dels punts de vista que es defensava com la millor situació davant la separació o divorci parental és aquella on la mare obté la custòdia i el pare té dret a visites, sempre i quan aquestes esdevinguin de forma freqüent (Wallerstein i Kelly, 1980 a Vallejo et al., 2004). Hetherington, Cox i Cox (1982, a Vallejo et al., 2004), tot i mantenir la mateixa visió, afegixen que aquest tipus de relació és beneficiosa sempre i quan la intensitat del conflicte entre tots dos progenitors no sigui elevada i que alhora tots dos siguin emocionalment estables.

En altres estudis s'ha valorat el conviure amb el progenitor del mateix sexe com a millor opció de custòdia, però Downey i Powell (1993) observen poca evidència en que el sexe del progenitor amb custòdia estigui relacionat amb una major adaptació dels fills.

A continuació es mostren els tres tipus de custòdies existents (Justicia i Cantón, 2000):

- a) **Custòdia exclusiva o unilateral:** Aquest tipus de custòdia també coneguda amb el nom de custòdia monoparental, és aquella que s'atorga exclusivament a un dels progenitors amb dret a visites al pare o mare no custodi, sempre i quan no existeixi un motiu greu que les impedeixi. Al nostre país, és el tipus més comú on les mares al 2011 la van obtenir en el 81,7% dels casos i el 5,3% els pares (INE, 2011). En cas de que els pares no puguin fer-se càrrec existeix la possibilitat d'atorgar la custòdia a un tercer.
- b) **Custòdia partida o distributiva:** Quan hi ha més d'un fill fruit del matrimoni, un o més fills es queden amb un progenitor i la resta amb l'altre. Aquest tipus de règim de custòdia implica la separació dels germans.

- c) **Custòdia conjunta, alterna o successiva:** Fonamentalment es basa en el concepte de coparentalitat. En aquest sistema els menors conviuen amb tots dos progenitors en períodes similars de temps.

La línia general és la defensa de la custòdia conjunta o compartida, però no tots els progenitors la porten a terme de la mateixa manera i aquest és un punt important a tenir en compte alhora de valorar-la com la millor opció. Maccoby, Buchanan, Mnookin i Dornbusch (1993 a Vallejo et al., 2004) van detectar tres patrons psicològics de custòdia compartida: *estil cooperatiu*, *d'hostilitat en la parella* i *d'aïllament entre els pares*.

L'*estil cooperatiu* és aquell on tots dos pares mantenen un contacte freqüent centrat en aquells temes que fan referència als seus fills, per tal d'arribar a acords en quant a la criança i educació dels seus fills, sense interferir i pactant les funcions de cadascun en la seva llar. En contraposició, està el *patró hostil*, on la comunicació entre la ex-parella és caracteritzada per mantenir un enfrontament constant. Aquesta postura per part dels pares fa que descriguin l'actitud de l'altre com negativa i amb afany de boicot en les visites amb els fills, transmetent-los malestar i decepció. Per últim, l'*aïllament patern*, segons aquests autors el més comú entre pares divorciats amb fills grans, el fill és utilitzat com a portador dels missatges entre els seus progenitors, normalment carregats d'hostilitat d'un cap a l'altre, tot i que descriuen que amb el pas del temps l'aïllament entre els pares és cada cop major i els patrons conflictius van desapareixent.

En un estudi realitzat per Maccoby i Mnookin (1992, a Kelly, 2000) defensen la importància de la qualitat de les relacions entre pares i fills post-separació o divorci per garantir el benestar emocional dels menors, doncs en els seus estudis observen que quan es produeix una relació conflictiva després de la ruptura parental, els adolescents amb custòdia compartida mostren un ajust psicològic pitjor que en règim de custòdia exclusiva; suggerint que més enllà d'analitzar quin tipus

de custòdia és millor, cal observar amb major atenció com són les visites i les relacions que s'estableixen entre pares i fills.

En aquest sentit, és important tenir en compte quina és la visió dels menors al respecte. “*Les preferències dels fills mostren que aquests escullen sistemes flexibles i sense restriccions. Quant més petits són els fills, demanen una major durada de les visites, i a mida que creixen, volen més flexibilitat i visites més curtes*” (Neugebauer, 1988 a Fernández i Godoy, 2000). Neugebauer (Op. Cit.) descriu com les visites entre pares i fills evolucionen a mida que els menors i adolescents van creixent. L'autor Martín Corral (1997 a Fernández i Godoy, 2002) marca un conjunt de pautes a tenir presents alhora d'establir el règim de visites, en funció de l'etapa evolutiva del menor afectat per la separació o divorci.

- **Primera etapa, del naixement als dos anys:**

Els primers mesos de vida els nadons adquireixen les habilitats per discernir entre les figures d'aferrament. L'hora del bany, el canvi de bolquers, les tomes dels biberons, els moments de consol, etc. són situacions molt adients per ajudar a crear el vincle. Moments en els que el més beneficiós és que tots dos progenitors puguin compartir aquestes estones d'interacció amb el seu fill. Existeixen moltes divergències en quant el pare tingui la capacitat de fer-se responsable del seu nadó sense la presència de la mare, però no existeixen evidències al respecte de que el pare no pugui exercir la seva responsabilitat com a pare en la mateixa mesura que la mare. No obstant, cal analitzar un seguit d'aspectes per determinar la conveniència de pernoctar o no a la llar del progenitor no custodi. Per una banda, veure si existeix un vincle d'aferrament sòlid, promoure una regularitat en els contactes gairebé diaris i participar activament en les interaccions en la vida quotidiana del nadó.

- **Dels tres als cinc anys:**

A aquestes edats els menors interactuen per mitjà de la comunicació, i la necessitat de compartir més temps amb el progenitor no custodi s'incrementa. És una etapa on són aconsellables les visites amb pernocta, doncs les activitats que poden compartir s'amplifiquen.

Alhora és important no trencar amb les rutines dels petits, mirant d'integrar les visites dins de la quotidianitat. Inclús quan hagin assolit la capacitat d'interpretar un calendari adaptat a edats primerenques, poder-ne elaborar un els ajuda a identificar quan s'efectuen les visites, preservant així la seva estabilitat emocional i evitant la frustració.

- **Dels sis als onze anys:**

En aquesta etapa comencen a participar d'activitats extraescolars i a demanar una major interacció amb els amics. Cal vetllar per poder integrar aquest desig amb les visites del pare no custodi evitant l'ambivalència alhora d'escollir amb qui i en què participar.

- **Dels dotze als divuit anys, l'adolescència:**

Els adolescents presenten la necessitat de tenir majors espais per sí mateixos i pel seu entorn social. Establir un règim de visites rígid dificulta la relació amb el pare no custodi. En aquest moment vital dels adolescents és important arribar a acords i pactes dels horaris i dies de visites mirant de preservar les necessitats i els interessos de les parts.

És freqüent veure com la comunicació i les visites no sempre es porten a terme de forma regular, ni es respecten els acords establerts. En general, el contacte amb el pare no custodi va

disminuint amb el temps, i el mantenir el contacte és essencial per mantenir el vincle entre pares i fills (King i Heard, 1999).

És essencial mantenir la freqüència en la interacció però no suficient per tal de mantenir una relació estreta. Segons Berscheid i Peplau (1983 a Amato i Gilbreth, 1999) *“les relacions properes són aquelles que impliquen un alt grau d’interdependència, aquest concepte es conforma a partir de quatre propietats de relació: a) contacte freqüent, b) relació de llarga duració, c) el grau de mutu impacte fort, i d) la relació implica diversos tipus d’activitats.”* Els pares no residents poden visitar amb freqüència als seus fills, però alhora poden compartir poques activitats i tenir uns lligams dèbils, aspectes fonamentals per crear una relació positiva entre pares i fills.

4.2 Relació amb el pare no custodi

Actualment el paper del pare que visita és el més freqüent, són poques encara les mares que els toca exercir aquest rol. La gran taxa de pares visitadors, el 81,7% (INE, 2011), fa que els investigadors centrin els seus estudis en observar el tipus de relació que s’estableix en base a aquest sistema de custòdia i visites i els efectes que aquestes tenen en els fills.

- Freqüència de la relació amb el pare:

Existeixen diferents estudis per veure quina és la regularitat del contacte entre pares i fills. Investigadors com King (1994 a Cantón et. al, 2002) observen com dos anys després de la ruptura entre un 30-40% dels infants i adolescents no veu al seu pare i únicament un 20-30% el veu un cop a la setmana. En un estudi realitzat al nostre país, Morgado (2010) obté resultats similars, on la majoria dels menors espanyols mantenen un contacte amb el pare de forma quinzenal (28,1%) o setmanal (21,9%), mentre que el 20,8% dels nens i adolescents no veuen mai al seu pare i un 11,5% pràcticament mai. Per altre banda, a Catalunya, Brullet i

col. (2011), després de realitzar una investigació amb 521 adolescents, informen que únicament un 5,4% dels adolescents catalans veuen al pare diàriament, el 28% dos o tres cops per setmana, el 15% un o dos cops setmanals, el 9,3% un cop al mes i el 25% no el veuen mai.

- **Desig de relació amb el pare:**

Tant important és saber la freqüència de les visites com el desig per part dels fills de mantenir o no un major contacte. Morgado (2010), en l'estudi on analitza com és la mirada dels menors davant la relació amb el pare, observa que el 80,3% dels nens davant el desig de contacte responen que voldrien veure amb major freqüència al seu pare. No obstant, els menors que no el veuen mai, davant la pregunta “*t’agradaria veure al teu pare?*” el 65% respon que no, l’argument més recolzat envers a aquesta pregunta és: “*s’ha despreocupat de mi*”; mentre que el 35% si expressava el desig de mantenir una relació.

- **Tipus de relació i activitats:**

Abans d’analitzar la relació actual entre pare no custodi i els fills, cal fer un anàlisi i veure l’edat i com era la relació entre pare i fills abans de la separació o divorci. Doncs a més implicació durant els anys de matrimoni i més anys de convivència amb els fills, major implicació després de la ruptura (Brullet, 2011).

Durant el primer any després de la separació o divorci és important establir una relació de cooperació entre els progenitors en la criança dels fills, ja que aquesta relació parental repercuteix en la relació pare no custodi i fills. Aquests primers 12 mesos és el moment on s’observa quin és el grau d’implicació del pare en la vida i educació dels fills, de manera que si aquesta no és positiva, és possible que tant el pare com els infants i adolescents s’adaptin a

aquesta situació relacional i es produeixi la desvinculació entre tots dos (Amato i Gilbreth, 1999; Ahrons i Miller a Cantón et al., 2002; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999).

En l'estudi de Morgado (2010), la majoria de nens valoren la relació amb el seu pare com a “bona o molt bona”, concretament el 88%, destaca com a aspecte positiu les característiques psicològiques o afectives del pare (88%). Per contra, el que menys els agrada és el fet que els demanin responsabilitats (27,6%) o que el pare tingui jornades laborals molt llargues i no puguin compartir temps junts (23,7%) o no comparteixin activitats junts (14,5%). En relació a les activitats, el 82% indiquen que el que més els agrada és fer coses fora de casa (anar al camp, al parc, al cinema, al teatre, etc.) i el que menys quedar-se a casa (52,5%), seguit de l'haver de fer les tasques obligatòries (parar la taula, fer el llit, etc.).

No obstant, cal ressaltar que en la relació pare no custodi amb els fills, més que la freqüència, el veritablement important és la qualitat de la relació (Amato i Gilbreth, 1999; Brullet et al, 2011). Tant important és que el pare no resident comparteixi activitats d'oci amb els seus fills, com que aquest s'impliqui en la seva criança. El control implica establir unes normes, supervisar i mantenir una disciplina, això però, no vol dir un control coercitiu. Estudis com el de Norton i Hill (1995 a Amato i Gilbreth, 1999) observen com donar un recolzament intrínsec als fills (donar confiança, ànim i solució de problemes conjunt) correlaciona positivament amb la satisfacció amb la vida dels fills, mentre que un recolzament extrínsec (sortides a sopar o comprar coses) no correlaciona amb la satisfacció.

- **Percepció i recolzament a les visites per part de la mare:**

King i Heard (1999), defensen la idea que si la mare amb la custòdia dels fills no està satisfeta amb les visites del pare, els nens presentaran una pitjor adaptació i majors problemes de conducta. Concretament, en el seu estudi sobre la satisfacció de les mares en relació a les

visites del pare observen que el 88% de les mares es troben satisfetes quan les visites són freqüents. Però, en aquells casos on les visites dels pares són escasses les mares es mostren més satisfetes si el pare no manté cap contacte (71%). Una dada interessant d'aquest estudi és que en general, la satisfacció de la mare amb el contacte del pare amb els seus fills és alta tot hi haver-hi alguns conflictes (59%) i aquesta satisfacció es tradueix en el benestar dels menors i adolescents, obtenint puntuacions d'ajust i benestar significativament més altes i puntuacions menors en problemes de conducta.

Ser pare no resident no vol dir ser un pare absent i més si per part d'aquest existeix una forta implicació en la criança dels fills, doncs la força del vincle emocional entre pares i fills promou un major benestar dels menors (Amato i Gilbreth, 1999; Brullet et al, 2011).

4.3 Rol que ocupa el nen i l'adolescent en el conflicte i les problemàtiques associades.

<El conflicte entre els pares té una influència més duradora i destructiva sobre els nens que la pròpia separació> (Schaffer, 1994 a Fernández & Godoy, 2002).

El conflicte parental es produeix quan dos progenitors entenen la separació o divorci com una lluita entre dos, on únicament hi ha guanyadors i perdedors, conflicte que repercuteix en un fort malestar en els fills que pot arribar a tenir greus conseqüències en el benestar psicològic dels infants i adolescents (De la Torre, 2005).

Decidir quan el deteriorament d'una relació de parella porta a la ruptura resulta complicat, però més encara quan hi ha fills fruit d'aquesta unió. Una qüestió que es plantegen alguns progenitors és si continuar junts, perpetuant un ambient de conflicte, serà més beneficiós per als menors que passar pel procés de la separació o divorci (De la Torre, 2005). Existeix el consens general entre els investigadors en senyalar que un matrimoni conflictiu té conseqüències devastadores en el benestar

dels fills, més que passar pel difícil procés de separació o divorci parental (Amato y Keith, 1991 a Kelly, 2000; Cantón et al., 2002; Emery, 1982 a Amato, 1994; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999).

Els conflictes entre els pares no sempre desapareixen després del divorci, en ocasions aquests s'incrementen, produint-se una escalada de conflictes (De la Torre, 2005). Braver, Griffin i Cookston (2005) en els seus estudis observen que elevats nivells de conflicte tenen una durada d'uns tres anys, immediatament posteriors al divorci, exercint, un cop superat aquest temps, una relació de coparentalitat. La coparentalitat és aquella relació que es caracteritza per una interacció positiva entre tots dos pares, els quals cooperen entre sí i mantenen una relació de recolzament mutu centrada en la criança dels fills i implicant-se de forma igualitària i activa en les vides dels seus descendents (Ahrons, 1981 a Yárnoz-Yaben, 2010) .

Orgiles, Espada i Piñero (2007) senyalen que com més conflictives són les relacions entre els pares majors són els nivells d'ansietat en els fills i més lenta i complexa és l'adaptació a la nova situació. Per altre banda, Orgiles i Samper (2011) demostren que el conflicte conjugal influeix negativament en el benestar dels fills observant una pitjor qualitat percebuda.

Tot i que un gran volum de separats i divorciats amb fills milloren la seva interacció, alguns autors senyalen que entre el 15% i 25% dels progenitors continuen dos anys després de la ruptura amb una situació d'elevat conflicte parental (Braver et al., 2005; Cantón et al., 2002).

Camara i Resnick (1988, a Arch, 2010) descriuen quatre tipologies diferents de famílies en relació al conflicte i la cooperació existent entre els progenitors. Classificació que pot ajudar a obtenir una visió més clara de quins poden ser els rols familiars post-divorci (veure taula 2).

Taula 2: Tipologies de família en funció del nivell de conflicte i de cooperació.**(Camara i Resnick, 1998)**

Conflicte	Cooperació	Característiques
Alt	Alt	<ul style="list-style-type: none"> • Progenitors que presenten ressentiment mutu però que són capaços de parlar de les qüestions relatives als fills. • Davant desavinences procuren que els fills no estiguin presents. • Funcionen millor amb acords molt estructurats i ritualitzats.
Alt	Baix	<ul style="list-style-type: none"> • Els pares es mantenen enrotllats en les seves desavinences dedicant una gran energia. • Es critiquen obertament de forma mútua tant en les seves maneres de ser com en els seu funcionament com a pares. • Els menors acostumen a ser el centre de les seves disputes. • Discuteixen davant el menor els desacords sobre la custòdia o les visites, a més de les pautes educatives de cada progenitor.
Baix	Baix	<ul style="list-style-type: none"> • Són progenitors que procuren evitar-se mútuament i les seves vides queden al marge de l'altre. • Si hi ha discussions, únicament són al voltant dels fill i mai sobre ells mateixos. • En general no desitgen mantenir el contacte amb l'altre, fet que dificulta el coneixement i l'atenció de qüestions importants dels fills.
Baix	Alt	<ul style="list-style-type: none"> • Els progenitors mantenen una relació positiva, recolzant-se i respectant-se mútuament. • Prenen de forma conjunta les decisions que afecten als seus fills i són molt flexibles en les pautes de contacte i comunicació.

(extret de Arch, 2010)

Alguns investigadors com Amato (1994) veuen el conflicte interparental com l'únic predictor d'inadaptació infantil i adolescent en els processos de separació i divorci. Destacant entre els conflictes més complicats i determinants, els relacionats amb les pautes de contacte y relació establertes entre tots els membres (Johnston i Campbell, 1988 a Arch, 2010; De la Torre, 2005).

El paper que ocupen els fills dins del conflicte pot venir determinat perquè el menor ho assumeixi per voluntat pròpia, pel devenir mateix de la ruptura o perquè sigui conduït pels propis progenitors a formar-ne part (De la Torre, 2005).

La manipulació i la utilització que exerceixen els progenitors dels seus fills modulen el comportament i la forma d'actuar dels nens i adolescents, establint el lloc que ocupa els menors dins del conflicte (De la Torre, 2005; Fernández i Godoy, 2002 i Yáñez-Yaben, 2010). A continuació, es descriuen alguns dels rols que adopten alguns infants i adolescents dins del conflicte interparental, els quals tenen greus conseqüències i potencien l'aparició d'alteracions psicològiques tan

externalitzants (desobediència, agressió, delinqüència) com internalitzants (depressió, ansietat, baixa autoestima) si aquests són d'alta intensitat i les exposicions són freqüents (Cantón i Justicia, 2000; Cumming i Davis, 1994 a Kelly, 2000; Orgiles et al., 2007):

- **L'infant espia:**

Fernández i Godoy (2005) expliquen com en aquest cas els progenitors utilitzen als seus fills amb la finalitat d'obtenir informació de l'altre, mostrant una falsa curiositat de com ha transcorregut l'estada amb el progenitor de qui es vol obtenir informació, interessant-se per que han fet, on han anat, si han conegut gent nova, si el pare o la mare té una nova parella, etc.

Les respostes dels nens acostumen a provocar una reacció en els pares que molts cops es tradueixen en malestar, produint un sentiment de culpa en els menors pel malestar del pare o la mare. És freqüent observar falsos episodis d'amnèsia davant l'interrogatori amb la finalitat d'evadir les preguntes, però hi ha pares que en aquest cas es justifiquen explicant que únicament mostren interès pels seus fills. Aquests tipus de situació provoca en els menors angoixa, ansietat, tristesa i conductes evitatives (Op. Cit.).

- **El nen hipermadur:**

Alguns menors tenen l'aparença de tenir una maduresa superior en relació als seus companys d'edat. Les explicacions que donen els autors a aquest fenomen són per exemple la menor supervisió que els fa ser més autònoms, o la necessitat familiar que a vegades els obliga a adquirir majors responsabilitats, com en la cura de germans, en les tasques de la llar o obligant-los a tenir una feina a temps parcial per aportar un ajut a l'economia familiar. Inclús en ocasions, es veuen forçats a prendre decisions complexes o a adquirir un rol de suport emocional parental, poc adaptat al seu nivell maduratiu (Amato, 1993, Fernández i Godoy, 2002; Vallejo et al., 2004).

Els experts senyalen la importància d'estar alerta, doncs darrere aquesta suposada hipermaduresa hi ha nens que pateixen i ho fan de forma silenciosa per evitar el patiment patern, aparentant una gran acceptació de la situació (Op. Cit.).

- **El nen missatger:**

Els pares col·loquen als fills en una postura complexa utilitzant-los com a transmissors de missatges entre tots dos progenitors, que en la gran majoria d'ocasions, estan carregats de negativitat (Fernández i Godoy, 2002). Alguns d'aquests missatges són, per exemple:

- “Digues-li al teu pare que si no et porta a l'hora pactada, el proper cap de setmana no et veurà.”
- “Li dius a la teva mare que si vols jugar amb la consola t'haurà de comprar ella una perquè la que tens la vaig comprar jo i es queda a casa meva.”
- “Si vols anar de campaments digues-li al teu pare que em pagui la pensió, doncs sinó no podràs anar-hi.”

Un cop més, es provoca en el nen o adolescent un sentiment d'angoixa, incomoditat o culpabilitat (Op. Cit.).

- **El menor dividit:**

L'objectiu dels adults és negar l'existència de l'altre. Els nens aprenen que tots els temes relacionats amb l'altre progenitor són tabús. Aquesta postura adquirida pels pares situa al menor en un permanent estat d'ansietat, doncs constantment han d'estar alerta de no mostrar o dir res que guardi relació amb el pare o mare amb qui es trobi en aquell moment. Obliguen al nen o adolescent a viure dos vides paral·leles, la que viuen amb la mare i la que viuen amb el pare (Fernández i Godoy, 2002).

N'és un exemple, l'haver de comprovar per part del nen si porta o no res significatiu de l'altre (un rellotge, una joguina, una motxilla, etc.) que hagi estat un regal del pare o la mare amb el que en aquell moment no conviu.

El tabú acostuma a fer-se extensiu a la resta de la família i amics. Amb la separació desapareix el pare o la mare en els entorns contraris de cadascun, tot i haver-hi participat en ells mentre vivien junts (Op. Cit.).

- **“El niño colchón”:**

Fernández i Godoy (2002) defineixen el terme “*niño colchón*” com aquell que s'utilitza per descriure al nen que esmorteix el conflicte entre els seus pares. Els menors són els receptors de la ràbia dels seus progenitors envers l'altre. Els nens i adolescents han de suportar les desqualificacions d'un progenitor contra l'altre, sense delatar-los mai entre sí; i procurant en tot moment justificar les actuacions de cadascun.

Actuen com amortidors del conflicte patern utilitzant els recursos que calguin, en ocasions inclús mentint o autoinculpan-se dels errors del pare o de la mare.

- **El nen en el rol de parentificació:**

Després del divorci, davant l'absència d'un dels progenitors, els menors assumeixen un paper protector cap al progenitor i/o germans. Aquest terme és entès com una inversió de rols on el nen o adolescent assumeix el paper del pare amb el que no conviu, realitzant tasques que no corresponen al seu nivell d'edat. De la Torre (2005), descriu dos tipus de parentificació:

- 1) ***Parentificació instrumental:*** és aquella on el nen assumeix tasques com la cura dels germans, les tasques de la llar, etc. Aquest subtipus de parentificació és el que farà que sorgeixi en el menor el fenomen del nen hipermadur, ja comentat.

- 2) ***Parentificació emocional:*** en aquest cas els pares utilitzen als fills com a confidents, fent-los partícips del seu malestar durant el final de la parella, així com del seu desig de separar-se.

Els menors reben informacions de tot tipus, fins i tot d'infidelitats o situacions íntimes, exercint un rol en ocasions com a suport emocional i en altres com a vehicle per perjudicar la imatge de l'altre progenitor. En tots dos casos es danya al nen o adolescent doncs no té la maduresa suficient per assimilar aquest tipus de confidències procedents dels seus pares. (Cantón et al., 2002; Fernández i Godoy, 2002).

- ***El nen víctima del sacrifici dels seus pares:***

Frases com :

- “Ho he sacrificat tot per tu”
- “He renunciat a la meua llibertat per criar-te”

En aquest cas s'han descrit sobretot a mares que es veuen superades per lo que implica fer-se càrrec de la custòdia dels fills i senten que han perdut la llibertat. Els menors creixen pensant que són una càrrega pels seus pares, inclús alguns arriben a sentir que la seva existència no era desitjada (Fernández i Godoy, 2002).

Existeixen dos opcions de conducta davant aquest tipus de tracte matern o patern envers els fills, menors que constantment controlen la seva conducta mirant de ser perfectes i així evitar el rebuig verbal o nens que pateixen alteracions psicopatològiques (Op. Cit.).

- ***El Síndrome de la mare maliciosa:***

El Síndrome de la mare maliciosa descrit per Turkat (1994) com un trastorn greu que pateixen algunes mares divorciades, les quals, conscients de les seves intencions, són expertes en la manipulació amb l'objectiu de castigar injustificadament al pare. L'autor recull els criteris diagnòstics del Síndrome (veure taula 3):

Taula 3: Criteris diagnòstics del Síndrome de la mare maliciosa

1. **La mare castiga injustificadament al seu marit amb l'objectiu de privar al pare de la infantesa dels seus fills:**
 - Intents d'allunyar o disposar els fills en contra del pare.
 - Involucrar a altres en accions malicioses contra el pare.
 - Allarga els litigis judicials durant anys.
2. **La mare interfereix en el règim de visites i l'accés del pare als seus fills:**
 - Impedeix les visites, per exemple si al pare li toca recollir als fills a l'escola, la mare s'avança i se'ls emporta abans sense avisar o fa coincidir activitats extraescolars en l'horari que li pertoca la pare.
 - Limita o impedeix l'accés telefònic.
 - No permet la participació paterna en la vida escolar i extraescolar dels fills.
3. **El patró de conducta de la mare és un fenomen generalitzat que inclou actes maliciosos cap al ex marit, com ara:**
 - Mentir als fills de que el seu pare no és qui ells creuen, que no paga la manutenció, que la maltractava quan vivien junts...
 - A la resta del seu entorn també menteix desprestigiant a l'ex marit.
 - Violacions de la llei com realitzar falses denúncies d'abús sexual, propiciar danys materials en la vivenda o en les propietats paternes, etc.
4. **El trastorno no es específicament degut a un altre trastorn mental, tot i que un altre trastorno mental coexistir.**

(extret de Turkat, 2004)

- **L'efecte bumerang:**

Es produeix quan el desprestigi i la desvalorització propinada a un dels progenitors, promovent una aliança amb el promotor de la campanya, es torna contra d'ell/a. El menor és conscient de les actituds malicioses d'un progenitor contra l'altre, produint un efecte rebot envers al progenitor que va iniciar la campanya de desprestigi en forma d'odi i rebuig (Fernández i Godoy, 2002).

- **El menor davant el conflicte de lleialtat:**

Aquest fenomen descrit com una dinàmica familiar en la que ser lleial a un dels pares implica deslleialtat a l'altre, va ser descrit per Borzomengi-Nagy (1973 a De la Torre, 2005).

El conflicte de lleialtat és creat pels progenitors, amb l'objectiu de buscar l'aliança amb els fills per eliminar la connexió amb l'altre. Hi ha casos on els pares directament expressen el seu desig de que els menors es posicionin i expressin la seva preferència per un o altre, els obliguen a decidir amb qui volen viure, inclús els sotmeten a la pressió d'expressar-ho davant d'un jutge i de tots dos pares alhora (Op. Cit.).

El problema és que els pares se'n obliden de que els nens estimen a tots dos pares. Els infants i adolescents volen ser lleials a tots dos i no provocar en ells enuig, interpretant que qualsevol actitud contrària a un progenitor pot ser entesa com a deslleial. (De la Torre, 2005; Fernández i Godoy, 2002).

En el moment de retorn després de l'estada amb l'altre progenitor és freqüent observar el conflicte de lleialtat, moment on comença un profund interrogatori i el menor o adolescent ha de demostrar la seva fidelitat responant allò que el pare o mare vol escoltar (Op. Cit.).

Aquest tipus de tessitures en la que els pares col·loquen als seus fills són sempre nocives, doncs no tenen una opció correcta de resposta, facin el que facin danyen a un o altre pare fent que prenguin una actitud de desdoblament. Quan estan amb un, pensen i actuen a desig del progenitor amb el que estan i a la inversa quan estan amb l'altre. (De la Torre, 2005).

- **El nen sota el Síndrome d'Alineació Parental (SAP):**

El Síndrome d'Alineació Parental (SAP), definit per Gardner (1985, a Gardner, 2002) com una alteració que sorgeix en un context de divorci, on el fills menyspreen, censuren, critiquen i rebutgen a un dels seus progenitors. Valoració negativa que està totalment injustificada. L'autor realitza una dicotomia entre el progenitor alienant i el progenitor alienat. El primer és

el que exerceix de forma conscient i sistemàtica conductes manipuladores sobre el seu fill perquè aquest rebutgi a l'altre progenitor, el qual queda alienat (Gardner, 2002).

En aquells casos en els que quedi constatat un abús o negligència real, el rebuig i menyspreu del menor queda justificat i per tant les conductes d'hostilitat no seran explicades pel SAP (Bolaños, 2005; Gardner, 2002; Vilalta, 2011).

Gardner (2002) defineix 8 símptomes que s'observen en els menors sota el Síndrome d'Alineació Parental:

- 1) ***Campanya de denigració:*** El menor manifesta un odi obsessiu cap a un dels progenitors.
- 2) ***Racionalització de la conducta de menyspreu de manera dèbil, absurda o frívola:*** El nen o nena planteja arguments irracionals i a vegades absurds per justificar el seu rebuig cap al pare alienat.
- 3) ***Absència d'ambivalència afectiva:*** Sota la mirada del menor el progenitor alienat no té cap aspecte positiu.
- 4) ***El fenomen del “pensador independent”:*** El nen o nena fa seus els sentiments d'odi cap el pare o mare alienat.
- 5) ***Recolzament incondicional al progenitor alienant:*** En situacions de conflicte el menor que presenta el Síndrome accepta incondicionalment la validesa dels arguments del progenitor alienant, inclús quan es demostra que aquest menteix.
- 6) ***Absència de culpa cap a la crueltat del rebuig:*** Mostren absència absoluta de remordiments de l'odi expressat cap el progenitor alienat.
- 7) ***Aparició d'arguments i escenaris presentats:*** La qualitat dels arguments no correspon a l'edat del menor, semblen assajats i s'intueix que són obra del progenitor alienant.

8) *Prolongació del rebuig a la família extensa i l'entorn del progenitor rebutjat:*

L'animadversió s'estén, i el nen o nena rebutja qualsevol contacte amb familiars i amics que anteriorment eren significatius per ell o ella.

La intensitat dels símptomes és variable (lleugera, moderada i severa), intensitats que conformen tres variants de la Síndrome en relació a la gravetat. En la taula 4 es mostren els tres tipus d'alienació, més les dades en relació a les dificultats en la transició de les visites, la conducta davant aquestes i el vincle amb el progenitor alienant (Gardner, 1998 a Bolaños 2002):

Taula 4: Tipus de Síndrome d'Alienació Parental

Manifestació simptomàtica	Lleugera	Moderada	Severa
Campanya de denigració	Mínima	Moderada	Inflexible
Justificacions per al menyspreu	Mínimes	Moderades	Múltiples i absurdes
Fenomen del "pensador independent"	Normalment absent	Present	Present
Recolzament reflexiu al progenitor alineant en el conflicte parental	Mínima	Present	Present
Culpa	Normal	Mínima o absent	Absent
Arguments prestats	Mínims	Present	Present
Extensió a la xarxa social	Mínima	Present	Marcada, normalment fanàtica
Dificultats en la transició de les visites	Normalment absent	Moderades	Marcada o visites impossibles
Conducta durant les visites	Bona	Intermitent, antagonista i provocativa	Comportament destructiu i contínuament provocatiu en el cas de que hi hagin visites
Vincle amb el progenitor alineant	Forta, saludable	Forta. Lleu a moderadament patològica	Severament patològica. Acostuma a haver-hi una vinculació paranoide

(Extret de Bolaños, 2002)

Des de la passada dècada el terme SAP s'ha generalitzat a Espanya i es utilitza pels especialistes (Bolaños, 2005; De la Torre, 2005; Vallejo et. al., 2004; Vilalta, 2011), mostrant un creixent interès alhora de realitzar estudis al voltant del tema. N'és un exemple el treball de Vilalta (2011), on constata la presència dels criteris que conformen la Síndrome d'Alienació Parental en una mostra forense espanyola. L'autor observa rebuig, crítica i menyspreu per part dels fills envers un dels progenitors, sense mostrar culpabilitat davant la valoració, manifestant al mateix temps la idealització del progenitor alienant així com la visió positiva de la separació parental.

Existeixen pocs estudis sobre les conseqüències del SAP en els menors. Segura i col. (2006) descriuen, a través de la observació directa de casos en Punts de Trobada Familiar (1), com davant la presència física del progenitor rebutjat els menors mostren algunes de les següents problemàtiques o altres signes dels que informen els pares o mares desitjats pel menor:

- **Trastorns d'ansietat:** els menors viuen les visites amb un gran estrès, mostrant símptomes físics tals com respiració accelerada, enrogiment de la pell, sudoració, elevació del to de veu, tremolors, que desencadena en el rebuig a estar davant del progenitor alienat.
- **Conductes agressives:** es poden observar problemes en el control d'impulsos. Les agressions poden ser tant verbals com físiques.
- **Conductes d'evitació:** hi ha menors que utilitzen conductes determinades per evitar les visites com ara somatitzacions de tipus ansios.

1 És un recurs que pretén garantir la seguretat i el benestar d'aquells menors que puguin veure's afectades per la ruptura conjugal dels seus pares. Proporcionalment un lloc neutral per tots dos progenitors, on es garanteixi el compliment de les visites vetllant pel dret del menor a relacionar-se amb tots dos progenitors, on es faciliti o restableixi la relació amb els fills, realitzar un seguiment de la conducta del nen, proporcionar assessorament i orientació als pares per millorar la relació amb els fills així com fer menys traumàtica l'entrega/recollida (Orgiles, Espada i Piñero, 2007).

- ***Trastorns en el son i en l'alimentació:*** poden patir malsons, problemes per conciliar o mantenir el son. Alhora poden patir trastorns alimentaris com ingerir aliments de forma compulsiva o negant-se a menjar. El progenitor alienador utilitza els símptomes del menor com a arma contra l'altre progenitor, fent-lo responsable del malestar del seu fill.
- ***Dependència emocional:*** els menors tenen por a ser abandonats pel progenitor alienant, doncs el seu amor està condicionat per l'odi a l'altre.
- ***Dificultats en l'expressió i comprensió de les emocions:*** es centren en l'expressió d'aspectes negatius, són nens i nenes que tenen problemes en la capacitat empàtica, mostrant-se amb el progenitor rebutjat amb una actitud rígida.
- ***“Victimització”:*** prenen el rol de víctima davant situacions que no han succeït. Es poden donar denúncies falses i acostumen a ser menors sotmesos a exploracions per part de diferents professionals. Gardner (2004, a Vallejo et al., 2004) va descriure el Síndrome de Falsa Memòria, el qual es presenta en joves amb SAP, on el fill o filla té la falsa creença d'haver patit abusos sexuals en la infància.

5. FACTORS DE RISC I PROTECCIÓ SOBRE L'IMPACTE DEL CONFLICTE I LA RUPTURA PARENTAL EN ELS FILLS.

5.1 Factors de risc.

Tot i que la majoria de nens i adolescents que viuen la separació o divorci parental l'afronten amb èxit, durant els primers dos anys és probable observar problemes d'adaptació (Cantón, et. al., 2002). La separació o el divorci per sí mateix no determina les possibles alteracions en els fills, sinó que existeixen un conjunt de factors anomenats de risc que acompanyen la ruptura conjugal i que poden influir negativament fent més vulnerables als infants i adolescents a desenvolupar problemes psicològics (Fernández i Godoy, 2002; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Kelly, 2000; Martinez-Pampliega, Sanz, Iraurgi i Iriarte, 2008). A continuació, s'indiquen alguns d'aquests factors que poden modular negativament en l'impacte de la separació o divorci parental en els fills:

- Existeix un fort consens entre els experts alhora de determinar que les relacions d'hostilitat entre els progenitors modulen l'efecte del conflicte sobre el malestar psicològic dels fills de pares separats o divorciats, especialment aquells on els pares col·loquen als menors en mig del conflicte (Bolaños, 2005; De la Torre, 2005; Gardner, 2002; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999). La emotivitat negativa davant de successos estressants produïts pel conflicte parental fa que els menors optin per estratègies d'afrontament, d'evitació i presentin ansietat, depressió, queixes somàtiques, agressivitat i conducta antisocial, (Lengua, et. al., 1999; Martinez-Pampliega, et. al, 2008).
- Els menors amb errors cognitius negatius que fan una valoració de la separació o divorci dels progenitors exagerada, negativa i pessimista pot conduir a patir ansietat, depressió i problemes de conducta (Canton et al., 2002; Mazur, Wolchik, Virdin, Sandler, i West, 1999).
- El rendiment acadèmic i el fracàs escolar en menors fills de pares separats o divorciats està força estudiat, amb l'objectiu per part dels autors de determinar si aquesta transició és o no un predictor del fracàs escolar. En aquest sentit s'ha demostrat que és el conflicte parental el

modulador del rendiment acadèmic dels menors. Martinez-Pampliega i col. (2008) van més enllà i en els seus estudis observen com el malestar psicològic produït pel conflicte parental és el desencadenant dels problemes escolars.

- La disminució en la qualitat de les relacions i el menor control dels pares i mares separats o divorciats exercit sobre els adolescents els fa més vulnerables a la pressió dels iguals i a un prematur abús de drogues i relacions sexuals prematures (Cantón i Justica, 2002 a Canton et al., 2002).
- El contacte intermitent o de baixa qualitat amb el pare o mare no custodi basat en activitats únicament lúdiques i inconsistents, no utilitzar el diàleg per resoldre els problemes o l'establiment de límits són factors de risc pel malestar psicològic dels infants i adolescents (Amato i Gilbreth, 1999; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999). Per a molts nens i adolescents la transició de conviure amb el seu pare o mare de forma continuada a mantenir un escàs patró de visites i relació suposa un important malestar i sentiment de pèrdua (Kelly i Emery, 2003).
- Alguns autors veuen la psicopatologia parental (ansietat, depressió o baixa autoestima) com un factor de risc pel malestar dels nens i adolescents. Patir trastorns emocionals condueix als pares i mares separades o divorciades a exercir unes pràctiques de criança basades en estratègies de disciplina d'hostilitat, càstigs físics i inconsistència. (Amato, 1994; Conger i Chao, 1996 a Cantón et al., 2002). Hi ha autors que davant aquests rols parentals poc consistents i erràtics observen en el adolescents una major predisposició a cometre actes delictius (Simons, et. al., 1999).
- La reducció dels recursos econòmics és considerat pels experts un factor de risc, doncs la menor capacitat econòmica és la promotora de canvis importants en l'entorn i rutina dels infants i adolescents com canvi de llar, escola, disminució de les activitats extraescolars, etc.

(Fernández i Godoy, 2002; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; McLanahan, 1999 a Cantón et als, 2002)

- Segons Kelly (2000) l'exposició prolongada i persistent al conflicte parental en situacions de separació o divorci implica una major gravetat en els efectes negatius en els nens i adolescents. Hi ha pares que enrolats en el seu conflicte conjugal supediten el benestar dels seus fills a llargs litigis judicials repercutint negativament en el seu benestar emocional, el qual pot constituir un factor de risc de greus problemes externalitzants i internalitzants (De la Torre, 2005; Segura, et. al., 2006).

5.2 Factors de protecció.

Tot i la variabilitat de factors de risc relacionats amb les transicions maritals dels pares, la literatura revisada suggereix que passats dos o tres anys després de la ruptura, els nens i adolescents tenen un bon ajustament psicològic, inclús en aquelles famílies d'alta conflictivitat parental. Els autors informen que passats aquests dos o tres anys únicament entre un 8% i un 12% dels pares continuen mantenint una relació caracteritzada pel conflicte (Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; King i Heart, 1999). Cantón i col. (2002) informen d'un 15-20% de pares i mares que continuen amb la conflictivitat passat el període de crisi descrit per alguns autors (Chase-Lansdale i Hetherington, 1990 a Cherlin i Morrison, 1995; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Wallerstein i Kelly, 1980 a Kelly i Emery 2003).

Segons Kelly i Emery (2003) es poden identificar un conjunt de factors de protecció que poden reduir el risc de problemes associats a la separació i el divorci parental, contribuint en un bon pronòstic psicològic dels menors i adolescents. Tot seguit s'exposen els factors que poden protegir als fills de pares separats o divorciats:

- La calidesa, el recolzament emocional, exercir una supervisió i disciplina adequada per part del progenitor no custodi és un predictor d'ajustament positiu (Amato, 2000 a Kelly i Emery, 2003; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999). Amato i Gilbreth (1999) en els seus estudis

observen que quan els pares o mares no custodis es mantenen involucrats en la criança dels seus fills i les visites són freqüents, consistents i no es basen en la simple participació lúdica, els menors estan millor adaptats. Quan aquests patrons per part del pare no custodi es compleixen, sumat al compliment de la manutenció, les mares amb custòdia estan més satisfetes amb l'alta participació del pare (Amato i Gilbreth, 1999; King i Heard, 1999; Yarón-Yaben, 2010). Aquest benestar dels progenitors repercuteix positivament en els menors promovent en ells un estil d'afrontament actiu, menys afrontament evitatiu i una millor regulació de les emocions davant els esforços d'afrontament (Vélez, Wotchick, Tein i Sandler, 2011).

- La cooperació parental en la criança dels fills es considera un dels factors protectors de major valia per garantir un desenvolupament harmònic dels menors després de la ruptura matrimonial (Amato, 1994; Fernández y Godoy, 2002; Kelly, 2000; Yarón-Yaben, 2010). Ramírez i col. (1999) en el seu estudi sobre les creences infantils en relació a la separació o divorci parental conclouen que un estil cooperatiu i dialogant entre els progenitors afavoreix que els menors no desenvolupin creences culpabilitzadores i desenvolupin visions més equànimes, tot i que continuïn existint esperances de reconciliació o conflictes de lleialtat. En aquest sentit, alguns autors valoren positivament un règim de custòdia compartida, sempre i quan es mantingui una relació cooperativa (Amato, 1994; Fernández i Godoy, 2002).
- Els nens i adolescents amb un temperament fàcil, locus de control intern, intel·ligents, amb habilitats socials, sentit de l'humor, responsables i amb pocs problemes de conducta són més capaços de produir respostes positives i tenir una major capacitat d'afrontament davant la separació o divorci dels seus progenitors (Hetherington et al., 1998, 1999; Mathur et al, 1999).

6. CONCLUSIONS I COMENTARIS PERSONALS.

Les idees exposades en aquest treball són fruit de la recerca i reflexió dels estudis i investigacions recollides sobre les separacions i divorcis conjugals. Doncs aquestes esdevenen una transició difícil pels infants i adolescents immersos, de forma involuntària, en un procés de canvis els quals fan trontollar la seva concepció familiar coneguda fins el moment de la ruptura parental.

Ha quedat reflectit que la separació o divorci per sí mateix no és el causant dels efectes psicològics negatius que pateixen els infants i adolescents que viuen aquest procés, tal i com es defensava en les primeres concepcions, però si s'ha comprovat l'existència d'uns factors moduladors de l'impacte de la separació o divorci en els menors que viuen la ruptura dels progenitors, així com l'existència d'un període de crisi d'uns dos anys on tots els membres del nucli familiar experimenten un procés d'adaptació que condueix a l'estabilitat psicològica de la majoria dels menors amb pares separats o divorciats. Dins dels diferents factors moduladors s'ha verificat l'existència d'un factor determinant responsable del malestar psicològic dels menors, el conflicte parental. Són els propis progenitors els qui tenen la responsabilitat de vetllar pel benestar dels seus fills, doncs de forma conscient o inconscient, són els progenitors qui col·loquen als fills en situacions de conflictivitat, obligant-los en ocasions a desenvolupar rols dins del conflicte obert que mantenen. Aquestes situacions són les que més perjudiquen als infants i adolescents, doncs desencadenen en patologies i problemes psicològics tant internalitzants com externalitzants (Bolaños, 2005; De la Torre, 2005; Gardner, 2002; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999; Sánchez-Barranco i Sánchez-Barranco, 2004; Vilalta, 2011).

Per altre banda, destacar la necessitat d'aprofundir en les diferències individuals entre el grup de germans davant la separació o divorci parental, és a dir, analitzar la posició ordinal de cada germà i si dins del lloc que ocupa cada menor es verifica l'existència de diferències en relació a la vivència de

la ruptura, doncs alguns estudis han observat la major hiperresponsabilitat del primogènit en comparació amb els germans menors.

El conflicte és un factor de risc molt poderós, però s'ha pogut observar que en la gran majoria dels casos de separació o divorci conflictiu, aquest es redueix minimitzant els seus efectes i oferint als menors i adolescents un bon ajustament psicològic (Amato, 2000 a Kelly i Emery, 2003; Amato i Gilbreth, 1999; Hetherington i Stanley-Hagan, 1999). No obstant, seria d'interès poder aprofundir en la possible existència d'efectes a llarg termini deguts a la separació o divorci parental, doncs existeixen pocs estudis prospectius que ajudin a veure com és l'evolució dels infants i adolescents, ara adults, que van viure la ruptura dels seus progenitors.

Destacar la importància dels factors de protecció que enumeren els experts, especialment els que fan referència a les relacions parentals de cordialitat i recolzament en la criança dels fills; així com oferir calidesa, suport emocional i disciplina als menors i adolescents per part de tots dos progenitors; adaptant-se sempre a les característiques individuals i al període evolutiu de cada menor.

Cal promoure polítiques i serveis que ajudin a mitigar els problemes de les famílies en processos de separació o divorci. Encara existeixen pocs suports estatals i autonòmics que ofereixin un recolzament a les parelles que trenquen amb la seva unió, però que tenen l'obligació com a pares, el mantenir una relació de cordialitat per garantir el benestar dels seus fills. Alguns dels serveis existents són els programes d'educació per pares i fills, la mediació en els primers moments de la formalització de la ruptura o els Punts de Trobada Familiar als quals s'hi accedeix per mitjà d'un dictamen judicial. Seria d'interès promoure investigacions sobre quins són els beneficis potencials d'aquests serveis.

La societat evoluciona constantment i amb ella la configuració de l'estructura bàsica, la família. Aquesta es diversifica, generant nous models de família. En els estudis de Brullet (2011) informa que

a Catalunya l'any 2009, el 34,5% dels infants són fills de mares no casades. L'autor suggereix la necessitat de canviar el concepte “divorci” o “dissolució matrimonial”, doncs aquests dos termes pressuposen l'existència d'un matrimoni. Les noves investigacions han de tenir presents els nous models de família, pares separats o divorciats, famílies reconstruïdes, és a dir, llars on hi ha un dels progenitors amb el seu cònjuge o parella on hi conviuen amb els fills com a mínim d'un d'ells o de tots dos, i si n'hi ha, infants nascuts de la nova unió, parelles de fet, convivència amb avis i altres membres de la xarxa social, etc. Unions i desunions que generen nous tipus de relació de convivència i que es sumen a l'impacte de la separació o divorci parental, una línia d'investigació més a ser explorada.

7. REFERENCIES BIBLIOGRÀFIQUES.

- Allison, P. D., i Furstenberg, F. F. (1989). How marital dissolution affects children: Variations by age and sex. *Developmental Psychology*, 25(4), 540.
- Amato, P.R. (1993). Children's Adjustment to Divorce: Theories, Hypotheses, and Empirical Support. *Journal of Marriage and Family*, 55 (1), pp. 23-38.
- Amato, P.R. i Gilbreth J.G. (1999). Nonresident father and children's well-being: A meta-analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp.557-573
- Amato, P.R. (1994). Life-span adjustment of children to their parents' divorce. *The Future of Children: Children and Divorce*, 4, pp. 143-164.
- Arch, M. (2010). Divorcio conflictivo y consecuencias en los hijos: implicaciones para las recomendaciones de guarda y custodia. *Papeles del psicólogo*, 31, pp. 183-190.
- Bahamón, M.J., Duque, L.F., Giraldo, A.M. i Zapata, M.C. (2010). Relaciones existentes entre características afectivas, psicosociales y cognitivas de niños y niñas entre los 7 y 11 años de edad, hijos de padres separados y no separados, de una institución educativa de la ciudad de Pereira. *Rev. Poiésis*, 20.
- Bengoechea, P. (1992). Un análisis exploratorio de los posibles efectos del divorcio en los hijos. *Psicothema*, 4, pp. 491-511.
- Bengoechea, P. (1996). Un análisis comparativo de respuestas a la privación parental en niños de padres separados y niños huérfanos en régimen de internado. *Psicothema*, 8 (3), pp. 597-608.
- Bolaños, I. (2005). Hijos alienados y padres alienados. Asesoramiento e intervención en las rupturas conflictivas. *Mediación y orientación familiar. Mediación familiar. Volumen IV*, 141.
- Braver, S. L., Griffin, W. A., i Cookston, J. T. (2005). Prevention programs for divorced nonresident fathers. *Family Court Review*, 43(1), 81-96.
- Bragado, C., Bersabé, R. i Carrasco, I. (1999). Factores de riesgo para los trastornos conductuales, de ansiedad, depresión y de eliminación en niños y adolescentes. *Psicothema*, 11 (4), pp. 939-956.
- Brullet, C., Marí-Klose, M., Marí-Klose, P., i Maranzana, L. (2011). Geografías de la paternidad no residente: ¿Ausente o vinculado?. *Documents d'anàlisi geogràfica*, 2011, Vol. 57, Núm. 1, p. 83-103.
- Cantón, J., Cortés, M.R. i Justicia, M.D. (2002). Las consecuencias del divorcio en los hijos. *Psicopatología Clínica, Legal y Forense*, 2 (3), pp. 47-66.
- Cantón, J., i Justicia, M. D. (2000). Procesos familiares, cambios ecológicos y adaptación de los hijos. *Conflictos matrimoniales, divorcio y desarrollo de los hijos*, 161-201.

De la Torre, J. (2005). Las relaciones entre padres e hijos después de las separaciones conflictivas. *Apuntes de Psicología*, 23 (1), pp. 101-112

Dowling, E. i Gorell, G. (2008): Cómo ayudar a la familia en la separación y el divorcio. *Los cambios en la vida de los hijos*. Ed. Morata

Downey, D. B., i Powell, B. (1993). Do children in single-parent households fare better living with same-sex parents?. *Journal of Marriage and the Family*, 55-71.

Fariña, F., Arce, R., Seijo, D. i Novo, M. (2003). Comparación de los niveles de adaptación entre menores pertenecientes a familias intactas y familias con padres separados. *IV Congreso Virtual de Psiquiatría Interpsiquis*.

Fernández Ros, E. i Godoy Fernández, C. (2002). El niño ante el divorcio. *Madrid: Pirámide*.

Frías, D., Mestre, V., Barrio, V. i García-Ros, R. (1992). Estructura familiar y depresión infantil. *Anuario de Psicología*, 52, pp. 121-131.

Furstenberg, F.F. i Kiernan, K. E. (2001). Delayed Parental Divorce: How Much Do Children Benefit?. *Journal of Marriage and Family Relations*, 63 (2), pp. 446-457.

Gardner, R. A. (2002). Parental Alienation Syndrome vs. parental alienation: which diagnosis should evaluators use in child-custody disputes?. *American Journal of Family Therapy*, 30(2), 93-115.

Hetherington, E.M., Bridges, M. i Insabella, G.M. (1998). What matters? What does not?. Five perspectives on the association between marital transition and children's adjustment. *American Psychologist*, 53, pp. 167-184

Hetherington, E. M., i Stanley-Hagan, M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: A risk and resiliency perspective. *Journal of child psychology and psychiatry*, 40(1), 129-140.

Kelly, J. B. (2000). Children's adjustment in conflicted marriage and divorce: A decade review of research. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 39(8), 963-973.

Kelly, J.B. i Emery. E. (2003). Children's Adjustment Following Divorce: Risk and Resilience Perspectives. *Family Relations*, 52 (4), pp. 352-362.

King, V. i Heart, H.E. (1999). Nonresident father visitation, parental conflict and mother's satisfaction: What's best for child well-being?. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp. 385-396.

Lengua, L.J., Sandler, I.N., West, S.G., Wolchik, S.A. i Curran, P.J. (1999). Emotionality and self-regulation, threat appraisal and coping in children of divorce. *Development and Psychopathology*, 11, pp. 15-37.

- Martínez-Pampliega, A., Sanz, M., Iraurgi, I. i Iriarte, L. (2009). Impacto de la ruptura matrimonial en el bienestar físico y psicológico de los hijos. Síntesis de resultados de una línea de investigación. *La Revue du REDIF*, 2, pp.7-18
- Mazur, E., Wolchik, S.A., Virdin, L., Sandler, I.N. i West, S.G. (1999). Cognitive moderators of children's adjustment to stressful divorce events: the role of negative cognitive errors and positive illusions. *Child Development*, 70, pp. 231-245.
- Morgado, B. i González, M.M. (2001). Divorcio y ajuste psicológico infantil: primeras respuestas a algunas preguntas repetidas: *Apuntes de psicología*, 19, pp. 387-402.
- Morgado, B. (2010). La relación con el padre tras el divorcio: la mirada de niños y niñas. *Estudios de psicología*, 31 (1), 39-51.
- Morrison, D.R. i Cherlin, A.J. (1995). The divorce process and young children's well-being: a prospective analysis. *Journal of Marriage and the Family*, 57, pp. 800-812.
- Orgilés, M., Espada, J.P. i Piñero, J. (2007). Intervención psicológica con hijos de padres separados: Experiencias de un Punto de Encuentro Familiar. *Anales de Psicología*, 23 (2), pp. 240-244.
- Orgilés, M., Espada, J.P. i Méndez, X. (2008). Trastorno de ansiedad por separación en hijos de padres divorciados. *Psicothema*, 20 (3), pp. 383-388.
- Orgilés, M., Espada, J.P., Méndez, X. i García, J.M. (2008). Miedos escolares en hijos de padres divorciados y no divorciados. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 8, pp. 693-703.
- Orgilés, M. i Samper, M.D. (2011). El impacto del divorcio en la calidad de vida de los niños de 8 a 12 años de edad en la provincia de Alicante. *Gac Sanit.*, 25 (6), pp. 490-494.
- Pons-Salvador, G. i Barrio, V. (1995). El efecto del divorcio sobre la ansiedad de los hijos. *Psicothema*, 7 (3), pp. 489-497.
- Ramírez, M., Botella, J. i Carrobbles, J.A. (1999). Creencias infantiles sobre la separación parental. *Psicología Conductual*, 7 (1), pp. 49-73.
- Segura, C., Gil, M. J., i Sepúlveda, M. A. (2006). El síndrome de alienación parental: una forma de maltrato infantil. *Cuadernos de Medicina Forense*, (43-44), 117-128.
- Simons, R. L., Lin, K.H., Gordon, L.C., Conger, R.D. i Lorenz, F.O. (1999). Explaining the higher incidence of adjustment problems among children of divorce compared with those in two-parent families. *Journal of Marriage and the Family*, 61, pp. 1020-1033.
- Simons, R. L., Lorenz, F. O., Conger, R. D. i Wu, C. I. (1992). Support from spouse as mediator and moderator of the disruptive influence of economic strain on parenting. *Child Development*, 63(5), 1282-1301.

Simons, R. L., WU, C. I., Conger, R. D. i Lorenz, F. O. (1994). Two routes to delinquency: Differences between early and late starters in the impact of parenting and deviant peers. *Criminology*, 32(2), 247-276.

Turkat, I. D. (1994). Child visitation interference in divorce. *Clinical psychology review*, 14(8), 737-742.

Valdés, A. Martínez, C. Alonso, H. i Ochoa, J. M. (2010). Características emocionales y conductuales de hijos de padres casados y divorciados. *Revista Internacional de Psicología y Educación*, Vol. 12, Núm. 1, pp. 117-134.

Vallejo, R., Sánchez-Barranco, F. i Sánchez-Barranco, P. (2004). Separación o divorcio: trastornos psicológicos en los padres y los hijos. *Revista de la Asociación Española de Neuropsiquiatría*, 92, pp. 91-110.

Vélez, C. E., Wolchik, S. A., Tein, J. Y. i Sandler, I. (2011). Protecting children from the consequences of divorce: A longitudinal study of the effects of parenting on children's coping processes. *Child development*, 82(1), 244-257.

Vilalta Suárez, R. J. (2011). Descripción del Síndrome de Alienación Parental en una muestra forense. *Psicothema*, 23(4), 636-641.

Yáron-Yaben, S. (2010). Hacia la coparentalidad post-divorcio: percepción del apoyo de la ex pareja en progenitores divorciados españoles. *International Journal of Clinical and Health Psychology*, 10 (2), pp. 295-307.

<http://www.ine.es/prensa/np735.pdf>

Índex

1. Introducció.....	1-6
1.1 Situació actual de les separacions i divorcis en l'Estat Espanyol i a Catalunya.....	1-3
1.2 Evolució de la visió de l'impacte de la separació o del divorci parental en els infants i adolescents.....	3-6
2. Objectiu.....	7
3. Variables moduladores de l'impacte emocional de la separació i el divorci en els infants i els adolescents.....	8-24
3.1 El temperament i les reaccions habituals en els infants i adolescents davant la separació o divorci dels pares.....	8-13
3.2 El desenvolupament evolutiu en el moment de la separació o divorci.....	13-18
3.3 Diferències de gènere en les reaccions emocionals davant la separació i el divorci.....	18-19
3.4 Canvis en els processos familiars, escolars i d'interacció social.....	19-24
4. Conflictes associats a la separació o divorci parental.....	25-45
4.1 L'establiment de la custòdia i el règim de visites.....	25-30
4.2 Relació amb el pare no custodi.....	30-33
4.3 Rol que ocupa el nen i l'adolescent en el conflicte i les problemàtiques associades.....	33-45

5. Factors de risc i protecció sobre l'impacte del conflicte i la ruptura parental en els fills.....	46-49
5.1 Factors de risc.....	46-48
5.2 Factors de protecció.....	48-49
6. Discussió i comentaris personals.....	50-52
Referències bibliogràfiques.....	53-5